

Kleio

29e jaargang nr. 9 november 1988

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.
N.J. Stam, *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.
L.J.G. van Schie, *1e secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.
Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.
H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.
Mevr. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.
Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-15 09 7.
F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini) didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.
C. Bogaerts, IJsselstein.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.
C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.
Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Utrecht.
H.J.C. Termeer, Nijmegen

Secretariaat: C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01 720-4 40 61.
Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 **Henri Pirenne en de charme van een nationaal verleden**
J. Verberckmoes
- 6 **Hitleriana V**
P.F.M. Fontaine
- 12 **Een onmogelijke taak**
J.C.H. Blom
- 22 **Ideetje misschien...?**
H. van Koolbergen, N. Juist
- 24 **Boek van de maand**
D. Verkuil
- 26 **Recensies**
- 37 **Kleio-Krant**

nummer 9/88
pagina's 2 en 3

Karikatuur van Pirenne door Ochs, verschenen in de editie van 9 oktober 1925 van het weekblad Pourquoi Pas?

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Stand van zaken

Staatsbestel in feiten en cijfers

Hoe zit onze Staat eigenlijk in elkaar? Welke onderdelen zijn er, en wat zijn hun taken en bevoegdheden? Vragen die dagelijks naar voren komen. Soms is er op die vragen gemakkelijk een antwoord te vinden, maar vaak is daar heel wat zoekwerk voor nodig. Het boek 'Stand van zaken' wil een wegwijzer zijn voor iedereen, die belang stelt in de (ingewikkelde) inrichting en werkwijze van de staatsinstellingen. De feiten en cijfers bieden samen met de beschrijvingen en illustraties een kleurrijk en boeiend beeld van ons staatsbestel. Van Regering, via onder meer Hoge Colleges van de Staat, provincies en gemeenten tot de brandweer: Het boek 'Stand van zaken' geeft helder en duidelijk alle uitleg.

Herziene en bijgewerkte druk
Samenstelling: Ministerie Binnenlandse Zaken
Prijs: f 29,50
ISBN 90 12 05775 2

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Woonplaats: _____

Klantnr. _____

Een
postzegel
is niet
nodig

SDU uitgeverij
Antwoordnummer 125
2501 XD Den Haag

Prijswijzigingen voorbehouden.
Bij rechtstreekse levering brengt SDU uitgeverij verzendkosten in rekening.

Helaas!

De hollen der menschen

Een noodkreet, die het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs in 1853 slaakt aan het adres van Koning Willem III. Het was dan ook zeer slecht gesteld met de 'vereischten en inrigting van arbeiderswoningen'. Toch zou het nog heel lang duren voordat de overheid met de eerste vormen van sociale woningbouw kwam. Het particulier initiatief was de overheid op dit gebied ver vooruit. Verschillende directies van ondernemingen, maar ook charitatieve instellingen, besluiten woonwijken te bouwen voor 'de nederige werkman'. Het bedrijfsleven heeft daarbij maar één doel voor ogen: nog meer grip op de arbeider en zijn gezin. In 'Helaas! De hollen der menschen' vertellen oud-bewoners hoe het was om op een steenworp afstand van de fabriek te wonen. Het boek vertelt over de recrutering van arbeiders, de claim op de kinderen, en de vrouw van de directeur die de properheid van de thuisblijvende vrouw inspecteert. Boeiende en weersprekende verhalen van bewoners van de Mijnwerkerskolonie De Hopel te Eygelshoven, het Heveadorp te Renkum, het Gerodorp te Zeist, het Philipsdorp in Eindhoven, het Witte Dorp in Rotterdam, het tuindorp Het Lansink te Hengelo en het Snouck van Loosenpark te Enkhuizen. Vooruitstrevende woningbouw en architectonische hoogstandjes dat wel, maar een dubieuze sociale controle...

Auteur: Leendert Bikkert
Prijs: f 25,-
ISBN 90 12 05505 9

Het brood van de armen

De aardappel in de Europese geschiedenis

In 1536 trok een Spaans expeditieleger het Zuidamerikaanse binnenland in om nieuwe gebieden te koloniseren en op zoek naar goud en zilver. Via de vochtige tropenwouden en de diepe valleien van het Andesgebergte bereikten de veroveraars de hoogvlakten die door de Chibcha-Indianen werden bewoond. Niet ver van de stad Bogotá in het huidige Colombia vond toen een historische gebeurtenis plaats. De eerste Europeanen maakten kennis met wat het volksvoedsel bij uitstek zou worden: de aardappel. 'Het brood van de armen' beschrijft het veelbewogen en kleurrijke verleden van deze nu zo ingeburgerde plant. Zijn lotgevallen waren nauw verweven met de godsdiensttwisten in en rond de zeventiende eeuw. Het concilie van Trente, dat in 1563 eindigde, gaf een nieuwe impuls aan de genadeloze geloofsvervolgingen. Juist in die tijd zette de aardappel in het Spaanse Sevilla voet aan wal en omstreeks 1587 bereikte hij de Waldenzen, de vroeg-protestantse gemeenschappen in de Piemontese Alpen in Noord-Italië. Sindsdien was zijn lot onverbreekbaar met dat van de protestanten verbonden. De ketterjacht leidde tot een gigantische exodus van protestantse vluchtelingen, die zich her en der over Europa verspreidden en de aardappel op hun tochten meevoerden. Dit boek, het resultaat van jarenlang onderzoek, voert de lezer mee op een fascinerende ontdekkingsstocht door het Europa

van de zeventiende en achttiende eeuw. Het is de geschiedenis van een volksvoedsel, vanaf het prille begin in een kloostertuin te Sevilla. Maar het is ook de geschiedenis van de gruwelijke geloofsvervolgingen. Vanuit een volstrekt originele invalshoek werpt het boek een geheel nieuw licht op een veelbewogen periode in de Europese geschiedenis.

Auteur: W.H. Oliemans
Prijs: ca. f 45,-
ISBN 90 12 05841 4

Steden in groei en bloei

Londen, Parijs, Venetië, New York, Rome, Constantinopel, Amsterdam: Wereldsteden spreken al generaties lang tot de verbeelding. In het levendige, rijk geïllustreerde boek 'Steden in groei en bloei', neemt de schrijver de lezer mee op een tocht langs wereldsteden en hun bewoners door de eeuwen heen. Terwijl hij zorgvuldig gekozen steden in beslissende perioden van hun geschiedenis belicht, bekijkt Mark Girouard hun architectuur en opbouw met betrekking tot de behoeften van de mensen die erin woonden. De uiterst boeiende tekst met de meer dan driehonderd schitterende illustraties vormt een belangrijke bijdrage aan de sociale geschiedenis, maar is daarnaast een waar genoegen om te lezen. Mark Girouard is in Engeland een vooraanstaande architectuurhistoricus. Hij is de schrijver van vele succesrijke en bekroonde boeken, waaronder de bestseller 'Life in the English Country House'. 'Steden in groei en bloei': Een absolute aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is in de wereldgeschiedenis van samenleving en architectuur.

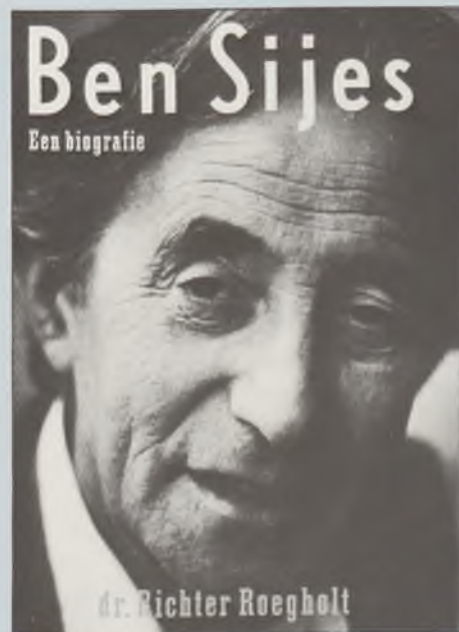
Auteur: Mark Girouard
Prijs: f 89,-
ISBN 90 12 05877 5

SDU is de nieuwe naam van de binnenkort zelfstandige Staatsdrukkerij/uitgeverij. SDU is gespecialiseerd in overheidsinformatie en uitgaven van maatschappelijk en cultureel belang, waarbij kwaliteit en betrouwbaarheid voorop staan.

SDU uitgaven zijn verkrijgbaar bij de boekhandel en SDU uitgeverij, Postbus 20014, 2500 EA Den Haag, telefoon 070 - 789880.

Sdu
UITGEVERIJ

Ben Sijes Een biografie

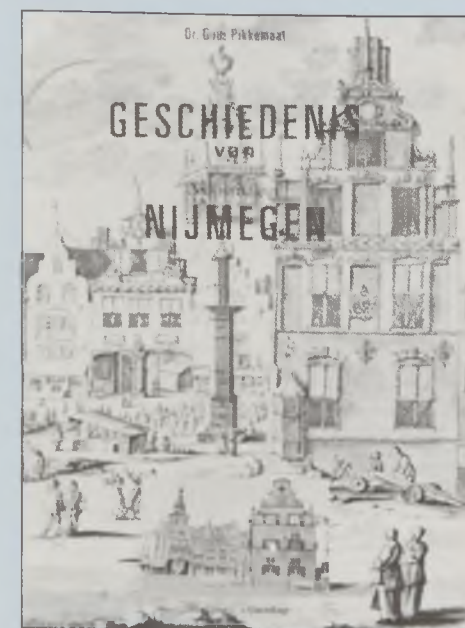
Ben Sijes, een fascinerend man met een veelbewogen carrière. Geboren in een armoe-dige woning in de Amsterdamse Jodenhoek, ontwikkelde Ben Sijes zich tot een van de grootste Nederlandse deskundigen op het gebied van de Tweede Wereldoorlog. De auteur dr. Richter Roegholt beschrijft aan de hand van de levensloop van Ben Sijes het leven in de Amsterdamse Jodenhoek. Gaat diep in op de linkse bewegingen in de jaren dertig, waar Ben Sijes nauw bij betrokken was. Hij schetst een beeld van de oorlog en de onderduik. Geeft in-zicht in ontstaan en ontwikkeling van het Rijks-instituut voor Oorlogsdocumentatie, waar Ben Sijes naaste medewerker van dr. L. de Jong was. En laat Ben Sijes zien als een man van grote internationale betekenis door samen-werking met Simon Wiesenthal. Het boek bevat, behalve van Loe de Jong en Simon Wiesenthal, geschreven portretten van men-sen als Jacques Presser, Maurits Dekker en Renate Rubenstein. Dr. L. de Jong heeft het voorwoord geschreven. 'Ben Sijes Een biogra-fie': een boek dat veel meer is dan 'alleen maar' een boeiende biografie van Ben Sijes,

marxist en bewuste jood, antizionist met een liefde voor Israël. Het is een tijdsbeeld!

Auteur: dr. Richter Roegholt
Prijs: f 29,90
ISBN 90 12 05840 6

De geschiedenis van Nijmegen Van de Romeinse tijd tot nu

Nijmegen: één van de oudste steden van Nederland. Ontstaan als Romeinse vesting langs de Rijn. Onder Karel de Grote het bestuurscentrum, van waaruit het noordelijk deel van zijn rijk werd bestuurd. In de middel-eeuwen een belangrijk verkeersknooppunt en marktcentrum. In een later stadium de Patriottentijd; de Tweede Wereldoorlog. Steeds was Nijmegen een belangrijke schakel in het geheel. Nu is Nijmegen een stad met bijna 150.000 inwoners en is het een belangrijk

trefcentrum voor de regio. Met een bloeiend cultureel leven en een universiteit van importantie. Dr. Guus Pikkemaat heeft de rijke historie van Nijmegen vastgelegd in een lijvig boek. Hierin schetst hij niet alleen een boeiend beeld van het roemrijke verleden van de stad, maar komen ook de perikelen rond het moder-niseren van het centrum aan de orde. Rijk geïllustreerd en uiterst leesbaar laat het boek 'De geschiedenis van Nijmegen' u kennis-maken met het Nijmegen van toen tot nu. 'De geschiedenis van Nijmegen': een unieke uit-gave voor iedereen die zich aangetrokken voelt tot de (historie van) deze stad.

Auteur: dr. Guus Pikkemaat
Prijs: ca. f 65,-
ISBN: 90 12 05839 2

Antwoordkaart

Stuur mij ☐ rechtstreeks

☐ via de boekhandel (naam, adres) _____

ex.	Het brood van de armen, ISBN 90 12 05841 4, prijs ca. f 45,-
ex.	Steden in groei en bloei, ISBN 90 12 05877 5, prijs f 89,-
ex.	Ben Sijes, ISBN 90 12 05840 6, prijs f 29,90
ex.	De geschiedenis van Nijmegen, ISBN 90 12 05839 2, prijs ca. f 65,-
ex.	Stand van Zaken, ISBN 90 12 05775 2, prijs f 29,50
ex.	Helaas! De hollen der mensen, ISBN 90 12 05505 9, prijs f 25,-

Henri Pirenne en de charme van een nationaal verleden

Johan Verberckmoes

In de serie 'beroemde historici en het onderwijs' wordt deze keer Henri Pirenne besproken, de briljante geleerde, die vele prominente titels op zijn naam heeft staan. Voor België heeft hij nog een extra dimensie. Met zijn *'Histoire de Belgique'* verschaftte hij zijn land een nationaal verleden.

De auteur van dit artikel is verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Pirenne als student aan de Rijksuniversiteit van Luik (1880). (Uit: B. Lyon, Henri Pirenne. Gent, E. Story-Scientia, 1974)

Henri Pirenne werd geboren op 23 december 1862 te Verviers, een welvarend textielstadje ten oosten van Luik. Zijn vader Henri-Lucien was een succesvol wolfabrikant, lid van de loge van vrijmetselaars, een liberale bourgeois met politieke connecties en een gecultiveerd verzamelaar van boeken en kunst. Als kind werd Henri 'Le gros bec' genoemd omwille van zijn opvallend grote neus. Zijn redenaarstalent was niet minder indrukwekkend.

Dat hij niet op zijn mondje gevallen was, werd al snel duidelijk op het stedelijk college van Verviers, waar hij school liep. Op zestienjarige leeftijd mocht hij koning Leopold II toespreken ter gelegenheid van de opening van de stuwdam in de Gileppe.

In de herfst van 1879 ging Henri Pirenne geschiedenis studeren aan de Rijksuniversiteit in het naburige Luik bij de professoren Godefroid Kurth en Paul Fredericq. Die hielpen sinds kort met hun *cours pratiques*, historische seminaries, het historisch bedrijf in België op nieuwe wetenschappelijke paden. Pirenne werd hun beste student. In juli 1883 werd Henri Pirenne doctor in de wijsbegeerte en de letteren met een proefschrift over *La constitution de la ville de Dinant au Moyen Age*. De mediëvistiek werd zijn levenslange bezigheid en passie.

Een begenadigd historicus

Na studieverblijven in Parijs, Leipzig en Berlijn, destijds brandpunten van het zich grondig vernieuwende historisch onderzoek, werd hij op 30 september 1885 belast met cursussen paleografie en diplomatiek aan de Universiteit van Luik. Eugène Hubert,

een jonge collega, vond zijn lessen goed voorbereid, methodisch, helder *'et surtout ce qui m'a frappé, c'est le diable au corps de Pirenne'*.

De rijzende ster Pirenne spurtte sneller dan ieder ander de academische ladder op. Op 24 jarige leeftijd werd de begaafde historicus op 9 september 1886 benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Gent. Drie jaar later werd hij gewoon hoogleraar aan deze Rijksuniversiteit, waar hij zou doceren tot aan zijn emeritaat in 1930. Middeleeuwse en Belgische geschiedenis werden aan hem toevertrouwd, evenals een seminarie met historische oefeningen. Later kwam daar nog een cursus economische geschiedenis bij.

Op 19 december 1887 huwde Henri Pirenne met Jenny Vanderhaeghen, de dochter van een Gents advocaat. Naar goede gewoonte voor een man van zijn stand had hij zich op voorhand laten informeren over haar familie en gezondheid. Jenny zorgde er hun hele leven lang voor dat haar man zich niks behoeft aantrekken van de praktische organisatie van het huishouden. Bovendien schreef zij bijna al zijn manuscripten in het net over, klaar voor de uitgever.

Henri Pirenne was naast een briljant lesgever en redenaar én een meesterlijk schrijver, ook een hard werkend en origineel historicus en een vlotte organisator.

Zijn succesvolle en veel gelauwerde carrière te Gent werd abrupt gestoord door de Eerste Wereldoorlog. Wegens zijn verzet tegen de plannen van de Duitse bezetters om een Nederlandstalige universiteit op te richten te Gent, werd Henri Pirenne op zaterdag 18 februari 1916 gedeporteerd naar Duitsland samen met zijn collega Paul Frede-

ricq. Hij verbleef tot november 1918 in gevangenenkampen te Crefeld en Holzmin-den en daarna pensions te Jena en Creuzburg-an-der-Werra. Hij werd daar steeds hoffelijk behandeld. Via de Utrechtse archivaris Sam Muller zonden Nederlandse historici voedselpakketjes en sigaren aan hun Belgische collega in ballingschap.

Na de oorlog werd Pirenne gevierd als een Belgische held. Hij werd rector van de Gentse Universiteit van april 1919 tot oktober 1921. Talrijke huldigingen en publieke voordrachten maakten hem tot een nationale figuur, die ook in het buitenland gewaardeerd en geëerd werd. Bovenal echter was hij de intelligente historicus die bleef publiceren. In 1930 ging hij op emeritaat uit protest tegen de vernederlandsing van de Gentse Universiteit. Hij verhuisde naar Ukkel, bij Brussel, waar hij stierf op 24 oktober 1935.

De uitdaging van het vak

Henri Pirenne was een meester van de historische synthese. Daarvan getuigen zijn vele werken en artikelen over het ontstaan van de steden in de middeleeuwen, over allerlei aspecten van de sociale en economische geschiedenis van de middeleeuwen en vooral zijn geschiedenis van België. Werken als *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (1910), *Les villes du moyen âge: Essai d'histoire économique et sociale* (1927) en *Mahomet et Charlemagne* (1937, posthuum) stimuleerden heel wat nieuw onderzoek en

BIBLIOGRAFIE

Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study*. Gent, 1974, 477 p. bevat een uitvoerige biografie aan de hand van het Pirenne-archief.

Henri Pirenne. Hommages et souvenirs. 2 dln. Brussel 1938, 647 p., is een herdenkingsalbum met vele getuigenissen, foto's en een bibliografie van Pirenne.

In 1985 was Henri Pirenne 50 jaar overleden, wat herdacht werd met colloquia te Luik en Brussel; de akten werden gepubliceerd:

Henri Pirenne de la cité de Liège à la ville de Gand, extranummer van de *Cahiers de Clio*, nr. 86, Luik, 1986.

La fortune historiographique des thèses d'Henri Pirenne, extranummer 28 van *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, Brussel, 1986.

bevatten uitdagende stellingen die tot op heden bediscussieerd worden.

Pirenne's verbazingwekkende produktie was deels te danken aan zijn werklust en discipline. Hij schreef elke dag drie of vier bladzijden. Zijn dagindeling te Gent zag er als volgt uit: 's morgens lessen en administratief werk, van twaalf tot twee middagmaal, van twee tot vier wandeling door de stad en van vier tot acht werk in zijn 'cabinet de travail'. Die vier uur dagelijks waren hem heilig en niemand mocht hem dan storen. De avonden werden besteed aan literatuur of vergaderingen. Op zondagochtend verzorgde hij zijn correspondentie.

Behalve die regelmaat en zijn synthesevermogen, was de derde sleutel tot Pirenne's succes zijn kritische behandeling van historische bronnen. Aan de Universiteit van Luik had hij seminaries gevolgd bij Godefroid Kurth en Paul Fredericq. Naar Duits voorbeeld was Kurth in 1874 begonnen met een 'cours pratique'. Tijdens een hulde aan de Luikse hoogleraar op 20 november 1898 bracht Pirenne het vernieuwende hiervan in herinnering. De eerste bijeenkomst was voor hen, jonge studenten, een tegenvaller. Er zou praktisch werk geleverd moeten worden; teksten zouden met elkaar vergeleken worden en hier en daar een komma gewijzigd; en die teksten zouden vooral in 't Latijn zijn en niet in 't Frans. Niks van het schrijven van grootse syntheses die hen zo in vervoering brachten!

Die eerste schok maakte weldra plaats voor een tomeloze belangstelling voor het bedrijf van de historische kritiek. Geschiedenis is geen al lang neergeschreven verhaal, maar wordt slechts stukje bij beetje gereconstrueerd door kritische behandeling van de bronnen. Dat was een nieuwe formulering van hun wetenschappelijke uitdaging. In de werkkamer van Kurth, tussen de grote folio's van tekstuitgaven en referentiewerken, kweekte Pirenne de speurzin van een kritische historicus aan.

Van 1886 tot 1930 organiseerde hij zelf dergelijke seminaries te Gent. In groepen werden teksten gelezen en bediscussieerd. Bovendien schreven de studenten een opstel over een specifiek probleem. Deze seminaries boden de professoren de gelegenheid hun beste studenten van dichtbij aan het werk te zien en hen te stimuleren. Voor Pirenne waren de interesses van de student bij de keuze van een onderwerp even bepalend als het oordeel en de belangstelling van de hoogleraar. In België was het immers de gewoonte dat studenten hun opleiding volgden aan één universiteit, in tegenstelling tot Duitsland waar de studenten meerdere universiteiten bezochten. Dit had tot gevolg dat in Duitsland, de bakermat van de historische seminaries, de professoren hun eigen onderzoek aan bod lieten komen, daar ze toch ieder jaar andere studenten hadden.

In België bleef een professor gedurende enkele jaren de leermeester van zijn studenten. Daardoor was er meer de mogelijkheid tot eigen inbreng van de studenten.

Pirenne leidde in zijn seminaries een hele reeks studenten op tot bekwame historici wiens carrière hij nauwgezet volgde. Velen onder hen werden universiteitsprofessoren of leraren aan middelbare scholen.

Ook deze seminaries te Gent kenden internationale uitstraling: niemand minder dan Johan Huizinga reisde rond Pasen 1908 naar Gent om Pirenne's seminaries tot voorbeeld te nemen voor de organisatie en de financiering van zijn eigen 'historische studie- en werkkamer'.

Een charmeur

Tijdens de talrijke huldigingen en herdenkingen van Henri Pirenne spraken zijn leerlingen steevast over zijn charmante vlotheid in de omgang en zijn redenaarstalent. In zijn Berlijnse studententijd was 'Bierhenne' een gewaardeerd lid van de studentenclub. *'Möchte es sich bei unseren Zusammenkünften um die ernste Wissenschaft oder um die fröhliche Geselligkeit handeln: — stets wusste er den richtigen Ton zu treffen'*, verklaarde de Duitse vertaler van de *Histoire de Belgique*, Fritz Arnheim later. Hij gebruikte de juiste toon, de juiste woorden, de gepaste gebaren. Hij sprak met zijn handen evenzeer als met zijn tong, wist een Amerikaans student te vertellen.

Pirenne oefende een magische aantrekkingskracht uit op zijn gehoor en wist zijn toehoorders steeds te interesseren voor het onderwerp. Lesgeven was voor hem even natuurlijk als spreken. In het gevangenenkamp te Holzminden onderwees hij Belgische geschiedenis aan Belgische gevangenen en Europese sociale en economische geschiedenis aan een internationaal publiek. In zijn oorlogsdagboek noteerde hij dat er tijdens de eerste les Belgische geschiedenis een twaalfstal luisteraars waren, waarvan de helft enkel lager onderwijs had genoten. Ook hen wist hij te boeien. Zijn dierbaarste herinnering aan Holzminden waren de lessen Europese geschiedenis. De leerlingen, gevangenen van vele Europese nationaliteiten, zaten als sardientjes in een blik in een barak die dienst deed als leslokaal. Hun aandacht verslapte echter geen moment en zelfs de Duitse bewakers mengden zich in de discussie achteraf. Pirenne zelf zei later graag dat het het beste publiek was geweest dat hij ooit voor zich had.

De charmante, innemende retoriek van Henri Pirenne gedijde nog het best in het academisch milieu. Studenten zowel als collega's werden getroffen door de 'Pirenne-stijl'. G.W. Kernkamp getuigde over een le-

kleio

Een klas van Pirenne in het concentratiekamp te Holzminden (1916). (Uit: B. Lyon, Henri Pirenne, Gent, E. Story-Scientia, 1974)

zing van Pirenne te Utrecht in 1905: 'Ik hoor nog een geesdriftig meisjesstudentje uitroepen: zoo spreken ze bij ons niet!'. En Kernkamp vervolgde, enigszins hoogdravend: 'waar zijn gedachten een snelle vaart namen, als het omhoog ging, langs een reeks van bijzonderheden die tot het verre uitzicht van een algemene waarheid leidden, repten ook zijne rede de wiken, om straks, in het azuur, zich drijvend te vermeien in het genot der beschouwing'.

Feiten werden door hem enkel geselecteerd met het oog op een hypothese. Ook aan data hechtte hij weinig belang. Bij wijze van anecdote vertelde hij dat, als hij een datum nodig had, hij te rade ging bij zijn collega Henri Grégoire, want die kende ze allemaal. Het doel van elke voordracht was voor hem steeds de synthese, het formuleren van een idee. Niet dat hij het detailwerk van de historicus minachtte – hij besteedde er zelf veel aandacht aan, getuige zijn talrijke bronnenpublicaties – maar een voordracht of les moest synthetiseren, stimuleren en uitdagen. De studie van het lesgeven in de geschiedenis zou aldus winnen aan objectiviteit, wetenschappelijkheid en verbondenheid met het dagelijks leven. 'Je suis historien, donc j'aime la vie' was zijn devies.

Omwille van zijn kwaliteiten als redenaar werd Pirenne een veel gevraagd spreker, ook over actuele thema's. In 1902 hield hij een voordracht over het geschiedenisonderwijs in de lagere school. In de vorm van een *Lettre à M. le Directeur de 'L'Ecole Nationale' sur l'enseignement de l'histoire à l'école primaire* verscheen die rede in het

pedagogische tijdschrift *L'Ecole Nationale* (1902). Pirenne pleitte voor een kwalitatief betere aanwezigheid van het geschiedenis-onderricht in het geheel van het curriculum van de lagere school.

De geesdrift die hij wist op te wekken voor historische thema's moet ongetwijfeld aanstekelijk gewerkt hebben op talrijke docenten in spe. Over het geheim van zijn jovialiteit verklaarde hij zelf: 'C'est ainsi, dans notre métier. La poussière de l'histoire n'est pas aussi malsaine qu'on le dit. On reste jeune dans l'enseignement, parce que l'on vit toujours au milieu de jeunes gens. Eux ne vieillissent jamais. Nous non plus, dès lors... ou tout au moins on en a l'illusion'.

('Dat gaat zo in ons vak. Het stof van de geschiedenis is niet zo ongezonder als beweerd wordt. Onderwijs houdt jong want een leerder leeft voortdurend tussen jongeren. Die worden nooit oud. Wij derhalve ook niet... of wij koesteren tenminste die illusie.' – vert. J.V.)

Een gemeenplaats, maar voor Pirenne wel tekenend. In zijn ogen werd geschiedenis bedreven door het vragen stellen van zijn tijdgenoten. En zijn studenten waren daartoe het medium bij uitstek.

Een geschiedenis voor België

Het bekendste en meest gelauwerde werk van Henri Pirenne is ongetwijfeld zijn zeventalige *Histoire de Belgique* (1900–1932). Gestimuleerd door de Duitse historicus Karl Lamprecht (1856–1915), die zelf een twaalfdelige *Deutsche Geschichte* (1891–

1901) schreef, begon Henri Pirenne in de lente van 1895 met het schrijven van het eerste deel van een geschiedenis van België. Lamprecht nodigde hem in 1894 uit dit te doen voor de reeks *Geschichte der Europäischen Staaten*, die uitgegeven werd door Friedrich Andreas Perthes.

Hij had een uitgeverscontract op zak, stelde een werkschema op en zette zich aan 't werk. In de herfst van 1896 was het eerste deel klaar. In 1899 werd eerst de Duitse vertaling ervan door Fritz Arnheim gepubliceerd en in 1900 volgde de uitgave van het eerste deel in België.

Tot 1932 volgden de delen elkaar regelmatig op, slechts onderbroken door de oorlog. Pirenne verdedigde in een superbe stijl de idee dat België al eeuwenlang bestond en geen toevallige 19e-eeuwse creatie was. Uit de zeer verscheiden geschiedenissen van middeleeuwse hertogdommen en graafschappen haalde Pirenne de gemeenschappelijke kenmerken naar voren die volgens hem dat grondgebied, het latere België, tot een uniek kruispunt maakten van Germaanse en Romaanse cultuur. Er bestond volgens Pirenne een traditie van gemeenschappelijke culturele, economische en sociale verwezenlijkingen sinds de middeleeuwen, die België gevormd had tot wat het was. Het was een visie die België een historisch bewustzijn meegaf. Het weekblad *Pourquoi-Pas?* formuleerde het op 9 oktober 1925 als volgt: 'Nous n'irons certes pas jusqu'à dire qu'il a inventé la Belgique – ce serait un sacrilège – mais il a fourni aux Belges la formule historique de leur raison d'être. ('Wij willen natuurlijk niet zover gaan te beweren dat hij België uitgevonden heeft – dat zou heiligschennis zijn –, maar hij heeft de Belgen de historische formulering van hun bestaansreden gegeven' – vert. J.V.)

Dat deze Belgische visie van Pirenne op de geschiedenis van dat stukje West-Europa fel bediscussieerd werd, ondermeer door Pieter Geyl, hoeft hier geen verder betoog.

Bij het verschijnen van het eerste deel in 1900 waren heel wat politici enthousiast. Edmond Picard vestigde op 2 mei de aandacht van de Senaat op het belang van de *Histoire de Belgique*. Op 21 december 1900 schreef Léon Lepage, schepen van Brussel en verantwoordelijk voor de stadsscholen, een brief naar Pirenne waarin hij diens *Histoire de Belgique* prees. Ingesloten zat de kopie van een brief die naar alle Brusselse scholen verstuurd was. Het eerste deel van de *Histoire de Belgique* werd daarin warm aanbevolen aan alle leerkrachten geschiedenis, want het was de geschiedenis van een natie 'possédant son originalité propre, sa personnalité distincte, une civilisation commune faisant de notre territoire une seule région de culture intellectuelle'. (...met een eigen originaliteit, een aparte persoonlijkheid, een gemeenschappelijke

Henri Pirenne in zijn werkkamer te Gent (1930).
(Uit: Henri Pirenne. *Hommages et souvenirs*, dl. II, Brussel, Nouvelle Société d'Éditions, 1938)

beschaving, die van ons grondgebied een uitzonderlijke regio van intellectuele cultuur maakt' – vert. J.V.)

Voor generaties leerkrachten werd de *Histoire de Belgique* de bijbel van het nationaal verleden.

De handboeken Belgische geschiedenis echoden Pirenne's constructie. De wetenschappelijke soliditeit van het werk stond borg voor een objectieve inhoud, maar kon

de wildgroei van clichés niet belemmeren. De *Histoire de Belgique* was voor de verdedigers van het Belgisch nationalisme een historische bron om zich voortdurend aan te laven. De agressieve liberale krant *La Flandre Libérale* riep in haar nummer van 8 november 1935 de minister van nationale opvoeding op Pirenne in de scholen de ereplaats te geven die hij verdiende. '*Au moins qu'on rappelle aux écoliers ce qu'il a fait pour la gloire de notre pays*'. In het Belgische leger werd de *Histoire de Belgique* lange tijd tegen verminderde prijs verkocht.

Maar niet iedereen was even trots op het Belgenland en de Belgische clichés werden fel in vraag gesteld, vooral aan Vlaamse zijde. Naarmate in de laatste decennia het geschiedenisonderwijs verruimd werd en de federalisering van België meer en meer realiteit werd, verdween de nationale geschiedenis naar de achtergrond. Sinds 1976 is de vaderlandse geschiedenis afgeschaft in het middelbaar onderwijs en geïntegreerd in breder, Europees perspectief. Bovendien wordt het met de verdergaande federalisering van België in de jaren '80 duidelijker dat de Belgische geschiedenis al een hele poos is uitgewuifd door velen. En zodoende concludeerde Guy Hocchepied in 1982 in het Belgische tijdschrift *DIGO*: '*Adieu, vaderlandse geschiedenis*'.

Hitleriana V

P.F.M. Fontaine

In zijn artikel 'Wat niet in Fest staat' (zie *Kleio* 1987/6) betoogde Dr. P.F.M. Fontaine dat de gebruikelijke wijze van geschiedbeoefening tekort schiet bij het duiden van personen als Adolf Hitler. Vervolgens heeft hij in een aantal artikelen allerlei aspecten van Hitler behandeld op een wat meer psychoanalytische en invoelende wijze. Met dit tweede artikel over Klara Pözl, de moeder van Adolf Hitler, overleden in 1907, wil de redactie deze serie Hitleriana voorlopig afsluiten.

In de merkwaardige, symbiotische verhouding tussen Adolf Hitler en zijn moeder, Klara Pözl, speelde hun beider gezondheidstoestand een hoogst belangrijke rol. Daarmee manipuleerden zij elkaar. Hitler is zijn hele leven lang een gezondheidsfanaticus geweest die zijn constitutie, met behulp van 'automedicatie' (zichzelf geneesmiddelen en geneeswijzen voorschrijven) en van hooggeleerde charlatans en kwakzalvers, ten slotte volledig ruïneerde. De grondslag voor deze ziekelijke belangstelling voor het

eigen welbevinden kan reeds in de eerste kinderjaren gelegd zijn. Nadat zijn moeder al drie kinderen spoedig had zien heengaan, heeft zij het kind Adolf, dat in leven bleef, angstvallig behoed, onder andere door hem exorbitant lang aan de borst te houden. Een eerste aanduiding van deze bezorgdheid vinden we in '*Mein Kampf*' waar Hitler schrijft dat de omgang van haar (zevenjarige) zoon met '*uiterst robuuste jongens*' zijn moeder '*met bittere zorg vervulde*'.¹ '*Geen wonder dat Klara*', zo schrijft Stierlin, '*Adolf niet alleen overvoerde* (namelijk zowel met liefde als met zoetheit – F.), maar angstig aan hem hing; zij had hem wanhopig nodig als een goede, schenkende, niet-verwoestende moeder die nog steeds door God bemind werd'.² Het is heel goed mogelijk dat Klara – ik merkte dit al eerder op – in de dood van haar drie kinderen de straffende hand van God heeft gezien, vanwege haar onregelmatige betrekking tot haar echtgenoot. Daar zij een vrome en godvrezende vrouw was, moest het voortleven van Adolf bewijzen dat zij niet door God was verworpen. Ettelijke burens getuigden later dat Klara's aanhankelijkheid aan haar zoon 'aan het ziekelijke grensde'; dit meldt

kleio

nummer 9/88
pagina's 6 en 7

ook de huisarts van de familie, dr. Eduard Blöch. Hijzelf vond de relatie wel niet abnormal, maar zei toch dat hij in zijn lange praktijk *'noot een dichter aan elkaar gehecht zijn van moeder en zoon had waargenomen'*.³ Hitler zelf beseftte heel goed hoe de vork in de steel stak. Als 41-jarige, lang na de dood van zijn moeder, verklaarde hij eens: *'De verwende lieveling van zijn moeder, de man die weet dat de dingen voor hem nooit verkeerd gaan, die zal later het leven nooit zo tegemoet treden als iemand die op zichzelf is aangewezen'*.⁴

Het wezenlijke in deze autobiografische uitspraak is niet dat Hitler beseftte dat hij door zijn moeder was verwend, maar dat er een relatie bestond tussen de liefde van zijn moeder en zijn succes.

Wat was er nu werkelijk met de gezondheids-toestand van de jeugdige Hitler aan de hand? Later zei Klara dat hij een ziekelijk kind was geweest en dat zij altijd bang was geweest ook hem te moeten verliezen. De dienstbode des huizes herinnerde zich Adolf echter als *'een kerngezond, levendig kind dat zich heel goed ontwikkelde'*.⁵ Dit laatste klopte met het beeld van de jonge Adolf die de leiding nam bij de jongensspelen in het vrije veld. Niettemin waren zijn longen niet van de sterkste, hij had last van een (lichte) astmatische aandoening en had daar in de wintermaanden vaak onder te lijden. Toen Kubizek zijn vriend voor het eerst zag, in de Weense opera, vond hij hem 'opmerkelijk bleek en mager'.⁶

Een aangeboren defect

Adolf Hitler bezat echter nog een ander, aangeboren defect dat zijn moeder zorgen kan hebben gebaard. Haar zoon had maar één testikel.

Geruchten over zo'n anatomische afwijking deden de ronde in het Derde Rijk en daarbuiten; ik herinner me nog heel goed dat ik in de jaren dertig bij geruchte vernam dat Hitler impotent zou zijn, ten gevolge van een oorlogsverwonding (wat onjuist is). Beter ingelicht waren kennelijk de Britse Tommies die Duitsland binnenmarcheerden op de tonen van de 'Colonel Bogey March', de eerste regel daarvan luidt: 'Hitler has got only one ball', waarna mededelingen volgen omtrent de genitale anatomie van nog andere nazi-leiders.

Het bestaan van dit defect werd pas officieel bevestigd in 1968, in een boek van Lev Besymenski; deze auteur was de eerste die, 23 jaar na dato, het Russische autopsie-rapport publiceerde. Sovjet-artsen berichtten op 8 mei 1945 een lijkschouwing op het halfverbrande lichaam van Adolf Hitler. Zij constateerden dat de linker testikel noch in het scrotum noch in het lieskanaal noch in de onderbuik aanwezig was.⁷

Nu moet met de grootste nadruk vastgesteld worden dat het ontbreken van één testikel niet betekent dat de persoon in kwestie seksueel invalide is; de andere testikel neemt de functie van de ontbrekende geheel en al over.⁸ Klara moet geweten hebben dat er iets aan haar zontje mankeerde. Zou zij er met de dokter over gesproken hebben? De huisarts van de familie in Linz, dr. Bloch, is echter niet bij de bevalling in Braunau geweest. De vraag is of hij Adolf ooit helemaal heeft onderzocht; de jongen was in zijn jonge jaren redelijk gezond. Als Klara er niet met hem over gesproken heeft, wist hij het waarschijnlijk niet. Zijn eigen latere getuigenis over zijn patiënt Hitler, die ik al eens heb vermeld, zegt er niets van. Als het juist is dat de dokter niet op de hoogte was, dan is het vermoedelijk Klara's geheim gebleven. En dus ook haar zorg. Want zou zij geweten hebben dat dit defect een man niet impotent maakt?

Maar er is nog iemand die dit geheim gekend moet hebben, namelijk Adolf Hitler zelf. Wat hij wist was dat hij, op een essentieel punt van zijn fysiek, niet 'compleet' was. Toegankelijk voor neurotische angsten als hij was, moet de opgroeiende jongen zich afgevraagd hebben of hij, vanwege dit defect, wellicht seksueel onwaardig, of in ieder geval toch minder valide was dan zijn 'meer robuuste kameraden'. En dan nog iets. Hitler moet, zo niet geweten, dan toch vermoed hebben dat zijn moeder hiervan wist. Hebben zij er met elkaar over gesproken? Het lijkt mij niet waarschijnlijk. Gesprekken over seksuele onderwerpen waren niet 'de bon ton' in burgerlijke milieus, zeker niet in roomse families, en a fortiori niet tussen ouders en kinderen. Als mijn gissingen juist zijn, dan deelden Klara en haar zoon Adolf een geheim, een existentieel geheim, des te meer samenbindend omdat het onuitsproken bleef.

Men kan mij tegenwerpen dat ik me op glad ijs beweeg, omdat het hier om dingen gaat die wetenschappelijk niet verifieerbaar zijn. En inderdaad, de bronnen zwijgen. Daarom geven befaamde historici als Bullock, Fest en Toland zich maar liever niet op dit gladde ijs. Wat zij vergeten is dat de betrokkenen alle redenen hadden om te zwijgen en de historici geen houvast te bieden. Maar zonder van dit punt een 'argumentum e silentio' te maken, men moet toch zeggen dat de historicus gerechtigd, ja, zelfs verplicht is om hier een zorgvuldige conjectuur op te stellen. Het gaat immers om een uiterst belangrijk element in de psychische instelling van een wereld-historische figuur. Men is zeker niet gerechtigd zo'n conjectuur of hypothese te 'falsifiëren' door haar met een schouderophalen af te doen.

Jan is allergisch voor wol. Slaapt hij onder een wollen deken, dan krijgt hij huiduitslag.

Dat is, wetenschappelijk gesproken, een 'feit', want het is verifieerbaar. Dat die allergie vermoedelijk is ontstaan doordat Jan, als klein kind, een keer bijna gestikt is onder een te zware wollen deken, is echter geen 'feit', in wetenschappelijke zin, want dat is niet verifieerbaar. Gevolg is, zo voeg ik hieraan toe, dat Jan maar blijft sukkelen met zijn allergie, omdat geen dokter hem helpen kan. Waarschijnlijk zou hij echter baat vinden bij een goede psychiater of psychotherapeut. Zo kan de vakbekwame historicus ook mijn hypothese afdoen met die schijnbaar zo verstandige vraag 'Zijn daar dan bewijzen voor?', waarbij hij onbekommerd vergeet dat de werkelijke Hitler hem zo ontsnapt.

Principiële verklaring

Ik meen dat dit het juiste moment is om iets principiëls te zeggen over mijn gebruik van psychoanalytische gegevens Adolf Hitler betreffende. Het zal iedere lezer(es) duidelijk zijn dat ik psychoanalytische werkwijzen toepas, manieren van verklaring en dergelijke, wellicht nog meer uit het heuristische apparaat ons door de psychoanalyse ter beschikking gesteld. Maar ik stel mij niet op een psychoanalytisch standpunt. Met andere woorden, ik neem niet aan dat de trauma's die Hitler in zijn jeugd opliep alleenbepalend zijn geweest voor zijn hele politieke loopbaan — alsof, om het wat banaal te zeggen, het uitbreken en verloop van de Tweede Wereldoorlog bepaald zouden zijn geweest door het ontbreken van een testikel. Het programma dat de titel van hoofdstuk 3 van Waite's zo belangrijke en informatieve boek over Adolf Hitler inhoudt, 'The child as the father of the man', maak ik derhalve niet tot het mijne, net zo min als ik zijn conclusie deel dat Hitler een psychopaat was.

In Hitlers leven hebben autonome factoren van later datum eveneens een grote rol gespeeld, zijn jodenhaat en zijn angst van joodse afkomst te zijn, en natuurlijk die politieke en militaire factoren waarop hij greep had, de taaiheid van Engeland en de veerkracht van de Sovjet-Unie bijvoorbeeld. Dat ik, desalniettemin, toch veel aandacht aan Hitlers jeugd besteed is, mijns inziens, gerechtvaardigd door het feit dat de jeugdtrauma's, zonder in absolute zin determinerend te zijn, toch een oriënterende invloed hebben gehad. Ze oefenden onderhuids een sterke druk uit en veroorzaakten in Hitlers bestaan een zekere spanning en disharmonie.

Psychische gevolgen

Hoewel monorchisme (= het ontbreken van een testikel) niet tot ziekelijkheid of impotentie hoeft te leiden, kunnen de

psychische gevolgen ervan ingrijpend en ernstig zijn. Er is niet veel inlevingsvermogen voor nodig om dit in te zien. Zodra zulke jongens de puberteit naderen, dus elf of twaalf jaar oud zijn, en zij zich van hun seksuele vermogens bewust worden, mag men moeilijkheden verwachten.

Een Amerikaanse psychiater, dr. Peter Bloss, heeft een groep elf- à twaalfjarige jongens onderzocht, die elk slechts één testikel hadden en die tegelijk ook emotionele problemen hadden. Nu kan men uiteraard tegenwerpen dat deze jongens in de spreekkamer van de dokter terecht kwamen, omdat zij problemen hadden, met andere woorden, dat zij een geselecteerde groep vormden. Het is dus wel mogelijk dat andere, soortgelijke jongens niet behandeld behoeften te worden, omdat zij geen problematisch gedrag vertoonden. Uit Bloss' onderzoek, waarover hij een studie schreef, blijkt voor mij niet dat monorchisme (of cryptorchisme = een testikel is in het lieskanaal blijven steken) absoluut zeker psychische moeilijkheden moet veroorzaken. Toch doet deze, op zich juiste, tegenwerping hier niet ter zake, omdat juist Adolf Hitler alle door dr. Bloss beschreven symptomen vertoonde. Het is waar wat Waite opmerkt: het is of men het in zulke studies niet over Amerikaanse jongetjes maar over Adolf Hitler en zijn moeder heeft.⁹

Bloss concludeerde dat al zijn patiëntjes zonder uitzondering dezelfde verschijnselen lieten zien. Zij waren overdreven beweeglijk en hyperactief; als ze ongeveer twaalf jaar oud waren, traden er opeens leermoeilijkheden op en gebrek aan concentratie, dit ook bij intelligente kinderen. Deze jongens vluchtten als het ware naar voren, want ze waren geneigd fysieke risico's te nemen en hielden van spelen met een element van gevaar erin. Sociaal raakten ze slecht aangepast, en ze ontwikkelden een neiging tot liegen en fantaseren. Bloss constateerde ook dat zijn patiëntjes soms passief vrouwelijke tendenties vertoonden en zich daartegen dan weer heftig verzetten met een vertoon van hardheid, vernielzucht en rücksichtslosigkeit, kortom van hypermannelijkheid (machisme). Als er kritiek op hen werd uitgeoefend, trachtten zij deze te ontzenuwen door voor te geven dat zij bijzondere mensen waren die een zending te volbrengen hadden; sommigen zeiden dat ze 'magische' personen waren. Deze patiënten gaven allen hoog op van hun bijzondere liefde tot hun moeder; tegelijk echter was ook een verborgen haat merkbaar, alsof ze het haar kwalijk namen dat ze 'verminkt' ter wereld waren gekomen. Bloss en een andere psychiater, Anita Bell, stelden vast dat jongens met monorchisme en cryptorchisme een bijzondere voorliefde hadden voor ogen (de oogballen) en voor vrouwelijke borsten; zij verklaren dit als het zoeken naar een substituuut voor de ontbrekende testikel.

Als de sceptische lezer(es) zich nu geneigd voelt dit af te doen als psychoanalytische mythologie, verzoek ik hem of haar dit onderdeel nog even op te schorten.¹⁰

In een andere studie zegt Anita Bell opgemerkt te hebben dat zulke kinderen, in momenten van spanning of angst, naar hun schaamstreek grijpen.¹¹ Zij verklaart dit zo dat ze zich er dan van vergewissen willen dat nog niet alles is verdwenen. Ik zou het liever willen verklaren als 'lichaamstaal'. Onbewust tracht men het gebrek te verbeteren, men is altijd bang dat anderen ervan op de hoogte komen. Eva Braun, die de filmcamera kon hanteren, heeft enkele films van 'Hitler thuis' gemaakt. Toen de Amerikaanse filmrecensent Frederick Grunfeld deze had gezien, schreef hij het volgende. *'Het was voor mij fascinerend om het gesticuleren van de ex-korporaal te zien, als hij zich met andere mensen geconfronteerd weet. Gewoonlijkt vouwt hij zijn handen beschermend over zijn kruis, ... dan vliegen ze omhoog naar zijn gezicht, bedekken een ogenblik zijn ogen, vegen de befaamde haarlok terug en gaan dan weer benedenwaarts, om vroom gevouwen te worden over des Führers onderbuik.'*¹²

Onder de talloze foto's die van Hitler zijn gemaakt zijn er inderdaad een opmerkelijk groot aantal waarop Hitler zo staat, met de handen gevouwen voor de onderbuik. Of anders houdt hij zijn hoed of zijn uniformpet ter plaatse. Op het laatste staatsieportret dat van hem is gemaakt, uit 1944, staat hij achter een stoel waarvan de leuning hem tot de navel bedekt. Daarbij valt het de nauwkeurige beschouwer op dat een van de bovenhoeken van de stoel juist de schaamstreek bedekt, terwijl het rechterbeen tot de knie zichtbaar blijft.¹³ Omdat Hitler, in dit stereotype gebaar, zijn rechterhand altijd over de linker legt, is wel verondersteld dat hij een gebrekkige linkerhand had. Maar hij was Wilhelm II niet! Hij zou trouwens met zo'n hand ook niet voor de dienst zijn goedgekeurd. Neen, hij legt de linkerhand onder, omdat hij de linkertestikel mist. De geest kan bedriegen, maar het lichaam niet, dat spreekt eerlijke taal.

Oog in oog

Dat Hitler een bijzondere relatie had tot zijn eigen ogen zal voor niemand een geheim zijn. Menigeen heeft getuigd dat er van die ogen een dwingende, ja, een hypnotische kracht uitging. Eerder vermeldde ik dat Kubizek's moeder bang was van die ogen, en ze was de enige niet. Kubizek zelf was ook onder de indruk van de ogen van zijn vriend. *'Adolf sprak met zijn ogen'*, schreef hij.¹⁴ Maar waarom het mij hier gaat is dat hij een gelijkenis opmerkt tussen de ogen van de moeder en die van de zoon. *'Het waren de lichte ogen van zijn moeder, maar*

NIET EERDER GECITEERDE LITERATUR

Martin Green, *The von Richthofen Sisters. The Triumphant and the Tragic Modes of Love. Elsa and Frieda von Richthofen, Otto Gross and D.H. Lawrence in the Years 1870–1970*. London 1974.

Adolf Hitler, *Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*. Herausgegeben von Eberhard Jäckel. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. Bd. 21. Stuttgart 1980.

Werner Maser, *Die Frühgeschichte der NSDAP. Hitlers Weg bis 1924*. Frankfurt a/M.-Bonn 1965.

Robert T. Paine, *Hitler. Een leven voor de dood*. Amsterdam/Brussel 1978² (1974¹). Vertaling van: *The Life and Death of Adolf Hitler*. New York 1973.

Lev Besymensky, *Der Tod des Adolf Hitler. Unbekannte Dokumente aus Moskauer Archiven*. Hamburg 1968.

haar ietwat starende, doordringende blik was in de zoon nog meer geaccentueerd en had daar nog meer kracht en uitstralingsvermogen.

In de jaren twintig raakte Hitler bevriend met een typische Münchener salonleeuw, Ernst Hanfstaengl, 'Putzi' voor zijn vrienden; diens grote huis in de Pienzenauerstrasse was een soort kunstmuseum. Hitler, die daar vaak kwam, leerde er het werk van Franz von Stuck kennen, een schilder die hij zo bewonderde dat hij diens betekenis voor hemzelf met die van Richard Wagner gelijk stelde. Welnu, in 'Putzi's' huis hing ook Stuck's Medusa-portret. Toen Hitler dit voor de eerste maal zag, riep hij spontaan uit: *'Die ogen, Hanfstaengl! Die ogen! Dat zijn de ogen van mijn moeder!'*¹⁵

Hier is geen twijfel mogelijk: het zijn de ogen van zijn moeder. Waite drukt een reproductie van Stuck's Medusa af, met daarboven een portret van Klara. Het zijn dezelfde starende ogen! Maar het zijn ook Adolf's ogen. Men zie daarvoor het olieverfportret dat Klaus Richter in 1941 van Hitler maakte: dat heeft juist dezelfde ogen.¹⁶

Hitler toonde ook grote bewondering voor de Medusa-in-mozaïek in de rotonde van de Universiteit van München. Op de voorzijde van zijn reusachtige bureau in de Rijkskanselarij te Berlijn liet hij drie koppen afbeelden; een ervan was een Medusa-hoofd. Men weet wat een Medusa-hoofd betekent. Medusa was een Griekse mythologische gestalte; haar gezicht vertoont een angstaanjagende uitdrukking, haar haar bestaat uit slangen. Wie zij aanziet versteent. Dat is wat Hitler wilde, dat de mensen die met hem in contact kwamen zouden 'verstenen', dat

wil zeggen, dat zij machteloos en willoos zouden worden. Op een andere manier kon hij zich betrekkingen met zijn medemensen niet voorstellen.

Daarom vertoont ook de voorkant van zijn ambtsbureau, de eigenlijke zetel van zijn autoriteit, zo'n hoofd: de binnentredende bezoeker moest met de 'verstenende' blik worden geconfronteerd. Maar is het niet uiterst merkwaardig dat Hitler die blik ook aan zijn moeder toeschreef? Want er is een onmiskenbare relatie moeder-zoon via Medusa, in Hitlers eigen beoordeling. Het is alsof hij de 'opdracht tot verstening' van zijn moeder heeft ontvangen.

Manipulatie door middel van ziekte

Eerder zei ik dat moeder en zoon elkaar met behulp van Adolf's echte of vermeende ziektebeelden manipuleerden. Een merkwaardig voorbeeld hiervan deed zich voor in de zomer van 1905. Klara, die zich na de dood van haar man in 1903 kennelijk toch wat vrijer voelde, ging in de daarop volgende zomer met haar gezin op vakantie. Op uitnodiging van de familie in Spital ging ze, met Adolf en Paula, en met twee grote koffers, per trein naar Weitra, waar haar zwager Schmidt haar aan het station afhaalde en haar met de ossewagen naar de boerderij, Spital nr. 24, bracht. Daar woonde Klara's zuster Theresia, gehuwd met Johann Schmidt, en hun kinderen, verder Klara's moeder, de weduwe Johanna Poelzl (overleden 8 februari 1906), alsmede Klara's lichamelijk en geestelijk gehandicapte zuster Johanna. De boerderij omvatte bouwland en ook enkele percelen bos. De familie bracht er de hele zomer door. Dit beviel iedereen zo goed dat Klara er, met haar kinderen, in de zomers van 1904, 1905 en 1906 terugkwam. Ja, zelfs Adolf, die toch later letterlijk niets meer van die Beneden-Oostenrijkse omgeving wilde horen, kwam er daarna nog terug, en toen alleen, in elk geval in de zomer van 1908, en misschien ook in die van 1907.¹⁷

Hitler speelde er met de kinderen van Schmidt voor wie hij eens een vlieger van gekleurd papier plakte, met een draak erop en een staart. Hij zwierf vaak door de bossen, maar van het werk op het land hield hij zich verre. Hij stond er wel naar te kijken, maar stak geen hand uit. Zijn bestaan in die zomers was nogal dromerig; hij tekende, tokkelde op de cither en was graag alleen. Als hij binnen zat te tekenen, plaagden de kinderen hem soms door steentjes tegen de ruit te werpen; ze vonden het prachtig, als hij dan kwaad naar buiten kwam stuiven. Daar, in Spital, in de zomervakantie van 1905, kreeg Hitler de longziekte waarvan ik al eerder melding heb gemaakt. Het zal altijd wel een mysterie blijven wat er toen precies met hem aan de hand was.

In ieder geval kwam er een arts aan te pas, dokter Karl Weiss uit Weitra. De dokter trof een zieke Adolf in bed aan, schreef melkdrinken voor, flink eten en frisse lucht, niet bepaald recepten voor een zwaar zieke patiënt. De lijder was dan ook opmerkelijk gauw weer beter, nog voor het gezin naar Linz terugkeerde.¹⁸

Nu hield de jongen daar in Spital zich van iedereen op een afstand, niet alleen van zijn neefjes, maar ook van zijn tante Theresia die toch echt heel goed voor hem was. De enige warm menselijke band was die met zijn moeder. Zij was het die hem tijdens zijn ziekte verzorgde en die hem elke morgen de geneeskrachtige warme melk bracht.¹⁸ En, zoals Toland zegt, deze ziekte bracht moeder en zoon nog dichter tot elkaar.¹⁹ Met deze ziekte als wapen slaagde de zestienjarige erin om zijn moeder ervan te overtuigen dat zijn gezondheidstoestand niet toeliet dat hij nog naar school ging. De triomfantelijke toon waarop hij dit in *'Mein Kampf'* meedeelt – *'toen kwam plotseeling een ziekte me te hulp'* – spreekt boekdelen.²⁰

Een pseudo-huwelijk

Het moet de lezer(es) nu wel duidelijk zijn dat er tussen moeder Klara en haar zoon Adolf een bijzondere relatie van affectieve aard bestond. Wij kunnen hierbij, voor de zoon, het woord 'moederbinding' moeilijk vermijden. Het kan nauwelijks uitblijven of deze relatie heeft ook Hitlers latere betrekkingen met vrouwen beïnvloed. Daarop wil ik nog terugkomen. Voor het ogenblik is het van meer belang vast te stellen waarin deze moeder-zoon-relatie bestond, aangenomen dat deze de gewone liefde tussen moeder en kind te boven ging. Nu, dan meen ik dat de relatie tussen Klara en Adolf gekarakteriseerd moet worden als een 'pseudo-huwelijk', in die zin dat de beminde zoon in de affecties van de moeder de plaats innam van de (door beiden gevreesde) man en vader.

Het woord 'pseudo' is hier op zijn plaats, omdat het hier, uiteraard, niet ging om een gewone huwelijksverbintenis, met name niet in seksueel opzicht. Niettemin is het gerechtvaardigd hier van '(pseudo-)incestueuze' relaties te spreken. Hitler vertelde Hanfstaengl dat hij vaak bij moeder in bed mocht slapen; die gelegenheden zullen wel niet zeldzaam geweest zijn, omdat vader nogal eens weg was. Hitler noemt dit *'een van mijn vroegste en aangenaamste jeugdherinneringen'*. In al zijn latere slaapkamers hing hij een portret van Klara boven zijn bed.

't Is verre van bekend dat Adolf Hitler ook gedichten heeft geschreven. 't Zijn verzen in een romantisch-gevoelige stijl. Een paar maal komt zijn moeder erin voor. Op 14 november 1918 schreef hij, in het militaire

hospitaal te Pasewalk (Oost-Pruisen) een gedicht met de titel 'Blind'. Het gaat over een jonge Duitse soldaat die, ten gevolge van een oorlogsverwonding, blind was geworden; vermoedelijk had hij deze jongen in het hospitaal ontmoet. Hitler zelf was er ook blind binnengebracht; hij werd er verpleegd voor de gevolgen van een gasverwonding aan zijn ogen. Hij had inmiddels zijn gezichtsvermogen teruggekregen wat hem met diepe dankbaarheid vervulde. *'Ich danke dem Herrn Gott dass ich wieder sehend ward'*.²¹ Met des te meer medelijden buigt hij zich over het lot van die arme jongen: *'Im Lebenslenz und schon ein blinder Mann!'* En hij somt op wat deze niet meer zal zien: het vogeltje in de takken, het portret van het bruidje, *'der Mutter lieb Gesicht'*, het licht van de zonsopgang. Het valt dan op dat het bruidje geen epitheon mee krijgt, de moeder daarentegen wel ('lieb'). Hitler was niet gebonden aan bruid of verloofde, in plaats daarvan echter zeer sterk aan zijn moeder.

De gedelegeerde van zijn moeder

Al het materiaal dat ik in de vorige paragrafen heb bijeengebracht en geanalyseerd dient om aan te tonen hoe sterk moeder Klara en zoon Adolf aan elkaar waren gebonden. De plaats die zij in Adolf's gevoelsleven innam was oneindig veel groter dan die van zijn vader. Hoewel de zoon zeker enige invloed van zijn vader heeft ondergaan en een bepaalde gelijkenis met hem vertoonde, heeft hij tenslotte de vaderlijke invloed bewust en radicaal verworpen. Omdat de moeder steeds zo bescheiden op de achtergrond is gebleven, heeft de historiografische literatuur aan haar en haar mogelijke invloed heel weinig aandacht geschonken. Maar ik geloof dat er alle aanleiding is om goede nota te nemen van wat Stierlin zegt, als hij Adolf Hitler 'de gedelegeerde van zijn moeder' noemt.²²

Stierlin zegt dat rebellerende pubers en adolescenten zich weliswaar ogenschijnlijk lijnrecht tegenover hun ouders opstellen, maar vaak in werkelijkheid juist hun diepste verlangens vervullen. Dit gebeurt dan wel in uiterst verwarrende conflictsituaties. Adolf Hitler ontkwam aan het meest intense deel van die conflictsituatie door heel bewust de wensen van zijn vader te negeren. Daar echter een kind, zoals ik eerder schreef, bij spanning tussen de ouders nimmer aan een keuze ontkomt, stelde Hitler zich naast zijn moeder op.

Freud heeft eens gezegd dat het kind dat de voorkeur van zijn moeder geniet levenslang het gevoel houdt van een veroveraar, dat vertrouwen op succes, dat zo dikwijls werkelijk succes met zich meebrengt. Hij zei dit met betrekking tot zichzelf, maar het is

even zeer van toepassing op Hitler. Deze was de uitverkorene van zijn moeder, het object van haar heel bijzondere liefde en zorg. Zij investeerde haar affectiviteit in hem, niet in haar echtgenoot; de zoon was het die haar geheime wensen kon en moest vervullen. Omgekeerd heeft dit besef moeders enige uitverkorene te zijn bij de zoon de grondslag gelegd van dat sterke roepingsbewustzijn, dat Messias-complex, dat zo kenmerkend voor hem was. En gezien het feit dat de moeder een vrome, godsdienstige vrouw was, mag het ons niet verbazen dat het roepingsbesef van de zoon sterk religieus was getint.

Stierlin zegt dat Adolf Hitler, als 'de loyale gedelegeerde van Klara', vier centrale taken moest vervullen:

1. zijn moeder tevreden te stellen door zich tot object van haar verwennerij te laten maken, en zich op die manier afhankelijk van haar te tonen;
2. Klara het levende (in leven blijvende!) bewijs te leveren van haar moederlijke goedheid en zorgzaamheid;
3. door zijn daden Klara's leven glansrijk, opwindend en belangrijk te maken;
4. haar bondgenoot te zijn in het doffe, onderdrukte conflict met haar man.²³

Koesterde Klara inderdaad grote toekomstverwachtingen van haar zoon? Straalde zij, om zo te zeggen, werkelijk een levensopdracht naar haar zoon uit? Er bestaan een paar opmerkelijke uitlatingen van haar die in deze richting wijzen. Adolf's halfbroer Alois, die op veertienjarige leeftijd het ouderlijk huis ontvluchtte, en die zijn leven lang een bijzondere hekel aan Hitler hield, vertelde het volgende. *'(Adolf) beweerde altijd dat hij ziek was, en zijn moeder stond er dikwijls op dat hij in bed bleef, en daar bracht ze hem ook zijn maaltijden. Van de vroege morgen tot laat in de nacht werd hij vertroeteld, en de stiefkinderen (namelijk Angela en Alois) moesten eindeloze verhalen aanhoren hoe geweldig Adolf was en wat een belangrijk schilder hij nog ooit zou worden.'*²⁴

De tweede uitlating is nog belangrijker, omdat ze van Klara zelf stamt. Kubizek heeft dit aangetekend: *'Adolf zal zijn weg in de wereld wel vinden, zonder pardon ('rücksichtslos'), als was hij alleen op de wereld.'*²⁵ Woorden die bewijzen dat Klara wel een vermoeden had wat voor kind zij ter wereld had gebracht. Deze uitlating klinkt des te merkwaardiger omdat op het moment dat zij gedaan werd, Hitler hard op weg was een grote mislukking te worden.

Klara's ziekte en dood

Op 14 januari 1907 consulteerde Klara Hitler haar huisarts, dokter Bloch, wegens hevige pijn in de borst. De arts constateerde

een kankergezweel, vermoedelijk in de linkerborst. Op 18 januari werd een borst weggenomen in het hospitaal te Linz; de behandelende chirurg, Karl Urban, zal zich over Klara's levenskansen geen illusies hebben gemaakt, want hij stelde uitzaaiingen vast. De patiënte kwam op 5 februari weer thuis en was er ogenschijnlijk redelijk aan toe. Adolf, die toen plannen had zich te laten inschrijven als student aan de kunst-academie in Wenen, en die daar in mei en juni 1906 al enkele weken had vertoefd en er in augustus 1907 weer verbleef, maakte zich kennelijk zorgen, want in september consulteerde hij Bloch een- of tweemaal. Wat hij ook van Bloch heeft gehoord – en erg bemoedigend kan het niet geweest zijn –, hij vertrok niettemin in de laatste dagen van september wederom naar Wenen en huurde daar een kamer. Nadat hij voor het toelatingsexamen voor de academie, op 1 en 2 oktober, was gezakt, ging hij niet naar huis terug.

Langs een omweg, misschien via een buurvrouw in Linz, kreeg hij te horen dat zijn moeder snel achteruitging. Nu keerde hij naar huis terug en sprak op 22 en 31 oktober met Bloch. Het directe gevolg was dat hij besloot thuis te blijven. Hij nam persoonlijk de verpleging van zijn moeder op zich en beleefde enkele van de meest denkwaardige weken van zijn leven.

De laatste weken van Klara's leven tonen ons een Adolf Hitler die wij niet kennen. De achttienjarige jongen deed het hele huishouden, hij kookte, deed de was, hij hield het huis schoon, hij lette op het huiswerk van zijn zusje Paula.²⁶ Dag en nacht was hij rond het bed van zijn moeder, zijn eigen bed stond in een kamertje naast de ziekenkamer, bij het minste geluid was hij bij haar. Dr. Bloch, Kubizek, en zijn zuster Paula verklaarden als om strijd dat zijn liefde en zorg onuitputtelijk waren. Kubizek zei dat zijn vriend plotseling totaal veranderd was.²⁷

Klara stierf op 21 december 1907 om twee uur in de nacht – in de gloed van kaarsen die in de kerstboom waren aangestoken, volgens Hitler.²⁸ In de natte, nevelige ochtend van 23 december werd zij op het kerkhof van Leonding naast haar man begraven. Hitler stond erbij, in een lange zwarte jas, met een hoge hoed in de hand.²⁹ Dr. Bloch getuigde later dat hij in zijn veertigjarige praktijk nooit een jongeman zo 'schmerzgebrochen und leiderfüllt' had gezien.³⁰

Noten

1. *Mein Kampf* 3.
2. Helm Stierlin, Hitler as Mother's Delegate, in *History of Childhood Quarterly* 3 (1976), 484, cit. Waite 141.
3. Dr. Eduard Bloch, My Patient Hitler, in *Collier's Magazine*, 15-3-1941, 36, cit. Waite 141.
4. Uitspraak van 8-11-1930, Bundesarchiv Koblenz NS 26/52/101.
5. Toland 7; deze auteur is vaak slordig met citaten en geeft ook hier geen bewijspplaats.
6. Kubizek 11.
7. Lev Besymenski.
Het is tekenend voor het feit dat elke millimeter evidentie omtrent Hitler omstreden wordt, dat zowel Trevor-Roper (Hugh Trevor-Roper in *Sunday Times* (London, 18-2-1973) als Maser (Werner Maser, brieven in *Die Zeit*, 21-12-1972) ervan overtuigd blijven dat het Sovjet autopsie-rapport frauduleus is. Ik vermoed dat dit koude-oorlog-paranoia is: van Russische zijde kan men alles verwachten – dat komt ook bij beroemde historici voor. Zij menen dat de Russen een ander lijk voor dat van Hitler hebben aangezien.
Het door de Russen onderzochte lijk is echter onmiskenbaar dat van de Führer zelf, en wel op grond van de identiteit van het gebit met de gebitsmallen in het bezit van Hitlers tandarts, Hugo Johannes Blaschke. Ettelijke Amerikaanse en Noorse specialisten in de tandheelkunde hebben het russische materiaal (foto's, diagrammen, enz.) vergeleken met het materiaal van Blaschke. Dr. Blaschke zelf kon in 1945/1946 worden ondervraagd. Alle genoemde specialisten kwamen tot de conclusie dat het door de Russen onderzochte lijk dat van Hitler was.
8. Vriendelijke mededeling van de heer J.A.M. van der Hulst, gynaecoloog te Amsterdam.
9. Peter Blos, Comments on the Psychological Consequences of Cryptorchism, in *Psychoanalytic Study of the Child* 15 (1960), 408-420, cit. Waite 153.
10. Anita I. Bell, The Significance of the Scrotal Sac and Testicles for the Prepuberty Male, in *Psychoanalytic Quarterly* 34 (1966), 192.
11. Anita I. Bell, Observations on the Role of the Scrotal Sac and Testes, in *Journal of the APA* 9 (1966), 261-288.
12. Frederic V. Grunfeld, Sunday Afternoon with the Monster, in *Saturday Review of the Arts*, March 1973, 46, cit. Waite 154.
13. Ik heb dit nagezien in de uitgave van Jochen von Lang van foto's uit de archieven van Heinrich Hofmann, Hitlers fotograaf. Waite (154) keek twee andere, oudere fotoboeken door, *Bilder aus dem Leben des Führers*, Hamburg 1936, en *Mit Hitler im Westen*, ed. Heinrich Hofmann, Berlin 1940. Hij vond in die eerste twee boeken samen meer dan 24 foto's waarop de Führer de bedoelde geste maakt. Het staatsieportret van Hitler 1944 vindt men bij Waite t.o. 161.
14. Kubizek, Engelse vertaling 17/18.
15. Waite 7.
16. In kleur bij Waite als 'frontispiece', origineel bezit van Galerie H. Niemeyer, Bonn-Bad Godesberg. Het is wel genoemd 'het enige werkelijk authentieke portret' van Hitler. Richter, die al eerder een portret van Hermann Goering had geschilderd, maakte, zonder dat hij werd gezien, een schets van Hitlers gezicht. Richter vond dit gezicht oninteressant, totdat iemand in het gesprek plotseling het woord 'jood' gebruikte. De schilder verhaalde later dat dit gezicht toen opeens een uitdrukking kreeg die tegelijk demonisch en afwerend was. In de nacht daarna maakte Richter, naar zijn schets, het portret,

- met juist die uitdrukking op het gezicht. Hitler zelf heeft het nooit gezien en wist waarschijnlijk niet van het bestaan ervan, Waite bijschrift.
17. Dit berust op getuigenissen van Johann Schmidt, Adolfs oom, en zijn zuster Maria, afgelegd 16 en 23-10-1938, en opgenomen in een rapport van de Niederösterreichische Landesamtsdirektion, later in Hauptarchiv NSDAP, Hoover Institution, Stanford, Cal., Microfilm File 17, Reel 1, Smith 93.
 18. Fest 40 zegt dat er voor deze 'geen bewijs' is, maar negeert (of kende niet) het getuigenis van Johann Schmidt. Jetzinger 148-151 doet alle mogelijke moeite het geval uit de wereld te praten, maar kende eveneens dit getuigenis niet. We mogen echter met Maser 72 noot besluiten dat Hitler echt ziek was, al weten we niet wat hij mankeerde. Naar mijn mening was hij echter niet zo heel erg ziek.
 19. Toland 19.
 20. *Mein Kampf* 16.
 21. Sämtl. Aufz. 1258/1259.
 22. Stierlin 2. Kap., 'Hitler: der gebundene Delegierter seiner Mutter'.
 23. Stierlin 73/74.
 24. Zijn zoon William Patrick Hitler heeft dit aan John Toland verteld, *Hitler Source Book* NA 925. cit. Stierlin 78.
 25. Kubizek 158.
 26. Maser 78.
 27. Kubizek 159/160; Bloch, Patient Hitler, zie noot 4. Paula's getuigenis in Personality Report 5-6-1946, Mrs. Paula Hitler. US Army Military Research Collection. Carlisle Barracks, Pa., USA.
 28. Toland 27.
 29. Toland 28.
 30. Bundesarchiv Koblenz, NS 26 (65), cit. Maser 79.

Een onmogelijke taak

J.C.H. Blom

Het is gebruikelijk bij de bespreking van een methode uitgebreid aandacht te besteden aan allerlei inhoudelijke, didactische en ook uiterlijke aspecten. In dit artikel gaat de auteur anders te werk. Op verzoek van de redactie is de bespreking gericht op de vakinhoudelijke kant van vier tamelijk recente methoden. Gezien de aard van het onderwijs in de hoogste klassen van het VO leek het ons zinnig juist deze kant van de boeken te benadrukken.

Prof.dr. J.C.H. Blom is verbonden aan de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

Het schrijven van een leer- of handboek moet eigenlijk als een onmogelijke taak worden beschouwd. De altijd bij schrijven aanwezige noodzaak om tot keuzen te komen en tot een zekere versimpeling van de problemen neemt bij zulke boeken dusdanige proporties aan, dat het resultaat wel bij voorbaat onbevredigend moet zijn. Evenzeer brengt de noodzaak om veelzijdig te zijn de schrijver(s) bijna altijd tot aan de grens (en soms er over) van waar zij beter kunnen zwijgen. Naarmate het terrein dat het hand- of leerboek bestrijkt groter is en naarmate het publiek waar men zich op richt onwetender, worden deze problemen alleen maar groter. Het wekt derhalve verwondering dat er nog schoolboeken geschreven worden en wij (historici, maar ook werkzaam) mogen de schrijvers ervan nog voor wij van hun werk kennisnemen dankbaar zijn, dat zij het aandurven, individueel of groepsgewijze. Want de noodzaak ze te schrijven is even groot als de moeilijkheidsgraad ervan. Wat zouden wij immers zonder schoolboeken moeten?

Deze bespreking zou niet tot stand zijn gekomen zonder de steun van F. Boterman, P.R. Demant, W. ten Have, R. Havenaar, D. van der Horst, U. Jansz, J. Talsma en H.E. de Wolf, allen werkzaam bij de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Zij bekeken op verzoek van de auteur tekstgedeelten over onderwerpen, waarop zij in het bijzonder deskundig geacht kunnen worden, en deden ook anderszins heel waardevolle suggesties.

De auteur plunderde hun adviezen en notities en is daarvoor uiteraard grote dank verschuldigd. Niettemin neemt de auteur zelf de verantwoordelijkheid voor de gehele uiteindelijke tekst van dit artikel.

De recensent van schoolboeken dient zich derhalve zeer terughoudend op te stellen, zeker als zijn eigen ervaring op dit terrein zich beperkt tot enkele korte stukken over een tamelijk gedetailleerd onderwerp en als hij zich laat bijstaan door een keur aan hogeschoolde specialisten. Maar die recensent mag zich ook weer niet onttrekken aan zijn taak het gebodene kritisch te bezien en een oordeel te geven. In dit geval zal dat oordeel zich, op uitdrukkelijk verzoek van de redactie, in het bijzonder richten op de vakinhoudelijke aspecten van de te bespreken boeken. De didactische kant zal slechts terloops aan de orde komen. Naast de begrijpelijkheid van de tekst zal de aandacht dus uitgaan naar de keuzes die de schrijvers deden, de juistheid van de gegevens die zij verstrekken en de mate waarin interpretaties herkenbaar zijn (eventueel op welke wijze controverses in de geschiedschrijving aan de orde komen).

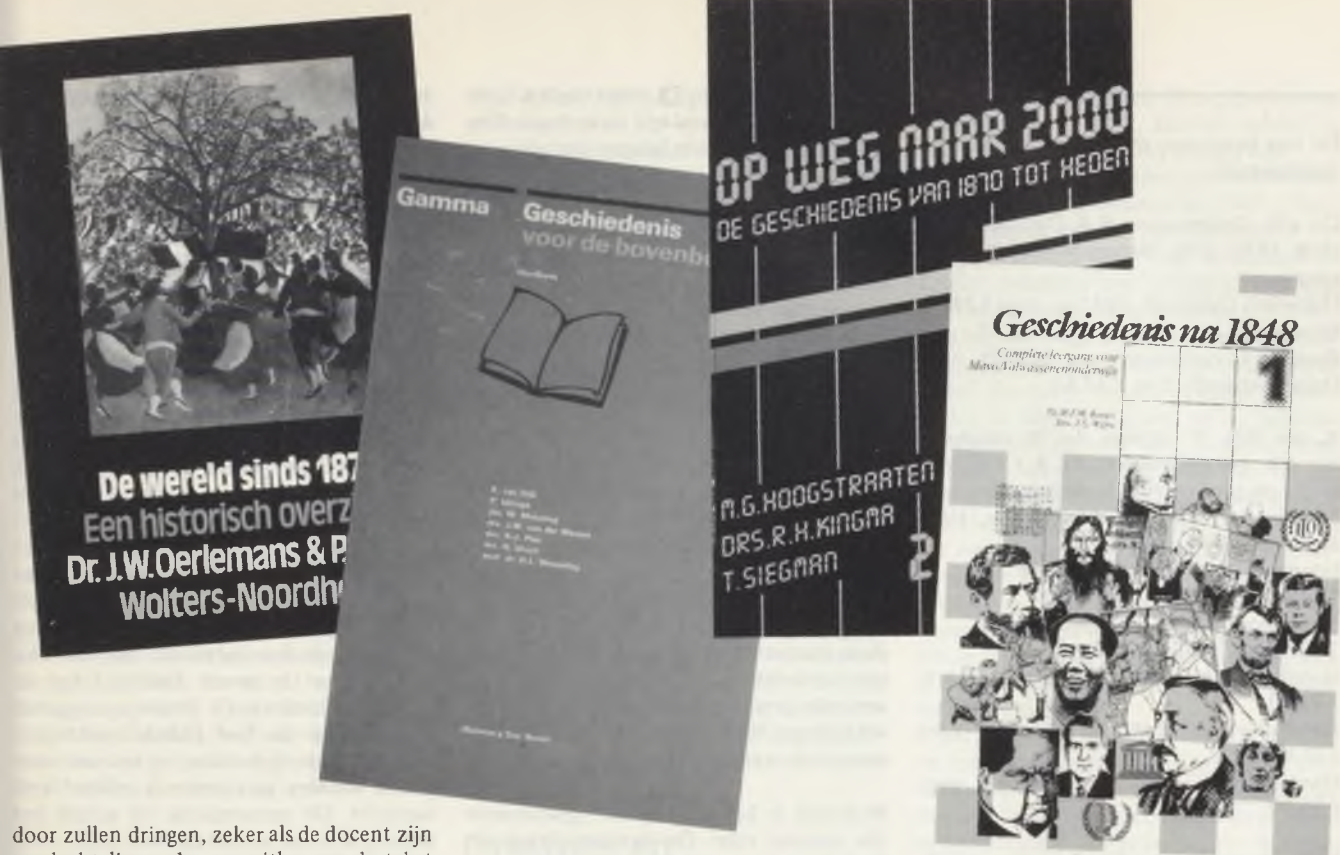
Korte karakteristieken

Ter bespreking liggen vier recent verschenen leerboeken voor de bovenbouw van het algemeen vormend onderwijs.

De Wereld sinds 1870. Een historisch overzicht, van J.W. Oerlemans en P.A. Das, overigens al verschenen in 1984 (Wolters-Noordhoff, Groningen) deelt de stof eerst in drie perioden in: het *fin de siècle* (1870–1914), het *interbellum* (1919–1939) en de *gewapende wereldvrede* (1945–). Elk deel begint met een tamelijk uitvoerige algemene cultuurhistorische inleiding. Vervolgens wordt in vogelvlucht de geschiedenis van afzonderlijke landen of landengroepen beschreven, een enkele maal afgewisseld met een thematisch hoofdstuk (bijvoorbeeld over imperialisme of internationale spanningen). In deze hoofdstukken staat de politieke geschiedenis centraal met uitstapjes naar de economische en sociale geschiedenis, vooral als deze relevant is voor de politieke geschiedenis. De geschiedenis per land is goed via de inhoudsopgave terug te vinden. Het register wijst de weg naar concrete feiten (veel eigennamen) en ook wel naar begrippen, stromingen en thema's. Geografisch wordt vanuit Europa gewerkt. Geleidelijk aan, vooral in het gedeelte over de periode na 1945, komen ook de landen in andere werelddelen aan bod. Aan staatsinrichting wordt niet afzonderlijk aandacht besteed.

Het taalgebruik is moeilijk of, in de woorden van de auteurs, doet 'niet te veel concessies' en steekt uit 'boven hetgeen veel leerlingen doorgaans onder ogen zullen krijgen'. In combinatie met de vele namen en feiten levert dat een resultaat, waarvan men zich moet afvragen tot hoeveel leerlingen de auteurs werkelijk met hun tekst

kleio

door zullen dringen, zeker als de docent zijn aandacht liever dan op uitleg van de tekst op het werken met bronnen of op het nader uitdiepen van onderwerpen wil richten. Naast dit overzicht zijn een handleiding voor de docent, een bronnen- en opdrachtenboekje voor het Vwo en een zelfde werkje voor Havo beschikbaar.

Gamma. Geschiedenis voor de bovenbouw, waaraan meewerkten K. van Dijk, P. Idzenga, W. Melching, J.W. van der Meulen, A.J. Plas, H. Ulrich en H.L. Wesseling (Malmberg, Den Bosch 1986) is één van een viertal samenhangende schoolboeken voor aardrijkskunde, geschiedenis, economie en maatschappijleer.

Ook *Gamma* kiest 1870 als uitgangspunt en neemt de wereldoorlogen als voornaamste caturen. De hoofdstukken over het tijdvak tot de Eerste Wereldoorlog zijn, op dat over Nederland na, thematisch van aard (socialisme, de opkomst van de parlementaire democratie e.d.). Het interbellum is echter al weer hoofdzakelijk geografisch geordend, net als het tijdvak na 1945. De niet-westerse geschiedenis komt vooral in deze laatste periode relatief ruim aan bod. De politieke geschiedenis staat volledig centraal. Elk hoofdstuk begint met een korte, maar vrijwel steeds heel duidelijke inleiding en vraagstelling en eindigt met een samenvatting, een opsomming van begrippen (die via het register terug te vinden zijn) en meestal met verwijzing zowel naar andere hoofdstukken als naar passages in andere *Gamma*-boeken.

Kennelijk is er veel zorg besteed aan het taalgebruik (over het algemeen korte en

heldere zinnen). Waarschijnlijk zullen ijverige en intelligente leerlingen, die bereid zijn zelf het een en ander na te zoeken, in veel gevallen zelfstandig met dit overzichtsboek uit de voeten kunnen.

Thema-boeken met bronnen, tekstfragmenten en opdrachten en docentenhandleidingen completeren de methode. Ook *Gamma* richt zich op Vwo en Havo. Staatsinrichting is in dit *Gamma*-deel niet als afzonderlijk onderwerp aan de orde.

Op weg naar 2000. De geschiedenis van 1870 tot heden, van M.G. Hoogstraaten, R.H. Kingma en T. Siegman (Thieme, Zutphen 1986) brengt een algemeen georiënteerd overzicht (bestemd voor leerlingen van Vwo en Havo), uitwerkingen van onderwerpen uit dat overzicht (vooral voor leerlingen van het Vwo) en teksten, politieke prenten, vragen en opdrachten elkaar afwisselend in één doorlopende tekst samen. Als gevolg daarvan is het geheel toch weer in twee banden ingenaaid. Werkboeken dus waarin veel gebladerd zal zorden. De illustraties zijn relatief overvloedig en passen over het algemeen goed bij de tekst. Het taalgebruik neigt tot overdreven popularisering en is mede daardoor soms was slordig.

Ook hier is 1870 het uitgangsjartal. De stof is in zeven delen geordend: de wereldgeschiedenis tussen 1870 en 1914, het interbellum, de Tweede Wereldoorlog en het begin van de koude oorlog, de wereld van 1945 tot heden, de Midden-Oosten-problematiek, Afrika en Latijns Amerika in deze eeuw en

hoofdpijnen uit de Europese schilderkunst vanaf ± 1850. In de hoofdstukken binnen deze delen wisselen meer thematische en juist geografische invalshoeken elkaar af. De op het eerste gezicht wat willekeurige keuze van de stof wordt daardoor wel enigszins gecorrigeerd. Maar het systematisch zoeken naar de geschiedenis van een land is moeilijk en soms onmogelijk, temeer daar de meeste landen in het register, dat overigens geschikt is voor het zoeken op basis van eigennamen, ontbreken.

Als geheel heeft het uitwerken van onderwerpen een wat zwaarder accent gekregen dan het algemenere overzicht. Op het laatste, korte en nogal geïsoleerde, deel over de schilderkunst na is ook hier de politieke geschiedenis de ruggegraat met in de zijpaden een voorkeur voor de sociale geschiedenis. De 'Hoofdpijnen van de Nederlandse staatsinrichting' worden in een afzonderlijk hoofdstuk als speciaal onderwerp behandeld.

Geschiedenis na 1848 van Th.M.F.M. Koops en J.S. Wijne (twee delen, Educatief BV, Voorschoten 1987) wijkt niet alleen in het aanvangsjartal af van de drie andere boeken. Ook de 'doelgroep' is anders, namelijk de Mavo van het volwassenenonderwijs. De auteurs spreken van een 'totaalmethode' en bedoelen daarmee dat alle onderdelen van het vak, die in het Mavo-examen aan de orde kunnen komen, behandeld worden, met oefenstof en zodanig gepresenteerd dat zelfstudie mogelijk is.

De hier besproken methoden zijn als volgt samengesteld:

Dr. J.W. Oerlemans en P.A. Das, *De wereld sinds 1870*, Uitg. Wolters-Noordhoff, Groningen.

Historisch Overzicht, 294 blz., prijs f 34,—
Bronnen en opdrachten havo, f 22,75
Bronnen en opdrachten vwo, f 22,75
Docentenhandleiding, f 17,50

K. van Dijk, P. Idzinga, drs. W. Melching, drs. J.W. van der Meulen, drs. A.J. Plas, drs. H. Ulrich, prof.dr. H.L. Wesseling, *Gamma — geschiedenis voor de bovenbouw*, Uitg. Malmberg, 's-Hertogenbosch.

Handboek, 390 blz., prijs f 38,65
Themaboek 4-5 havo, f 25,50
Themaboek 4 vwo, f 21,10
Themaboek 5-6 vwo, f 31,—
Handleiding bij het themaboek 4-5 havo, f 30,90
Handleiding bij het themaboek 4 vwo, f 19,50
Handleiding bij het themaboek 5-6 vwo, f 30,90

M.G. Hoogstraaten, drs. R.H. Kingma, T. Siegman, *Op weg naar 2000. De geschiedenis van 1870 tot heden*, Uitg. Thieme, Zutphen.

Deel I, 271 blz., prijs f 39,90
Deel II, 260 blz., prijs f 39,90

Th.M.F.M. Koops, drs. J.S. Wijne, *Geschiedenis na 1848. Complete leergang voor Mavo/Volwassenenonderwijs*, Uitg. Educatief, Voorschoten.

Deel 1, 354 blz., prijs f 29,50
Deel 2, 382 blz., prijs f
Docentenboekje gratis voor de gebruiker

De stof is daartoe in 37 lessen verdeeld, elk met direct aansluitend een serie vragen. Een onderverdeling in wat langere tijdvakken is niet gemaakt. De lessen hanteren zowel geografische als thematische invalshoeken. Naarmate de tijd vordert nemen de geografisch bepaalde lessen toe, steeds Nederland of een niet-Europees deel van de wereld betreffend.

Ook in deze boeken leveren de overigens zeer uitvoerige registers niet de weg naar aaneensluitende geschiedenissen van de Europese landen.

Met het oog op de gebruikers is de taal zeer eenvoudig gehouden met een zwaar accent op de verhalende vorm en met veel concrete informatie. Men kan zich afvragen of deze werkwijze, in combinatie met een zeer ver doorgevoerde onderverdeling van de stof per les (de meeste afzonderlijke paragrafen beslaan minder dan één bladzijde), de gebruikers werkelijk in staat stelt zelfstandig een samenhangend beeld van de historische ontwikkelingen sinds het midden van de vorige eeuw te verwerven.

Wederom is het de politieke geschiedenis die centraal staat. De staatsinrichting van Nederland krijgt relatief veel ruimte: drie lessen, voorafgegaan door een les 'De mens en zijn rechten'.

De 'canon'

Bij een vergelijking van deze vier schoolboeken voor de bovenbouw valt direct op hoe groot de overeenkomsten zijn. Alle kiezen zij hun uitgangspunt voor de meest recente geschiedenis in de tweede helft van de 19e eeuw. Driemaal is zelfs heel precies 1870 het startpunt, éénmaal is dat 1848. Alle stellen ook de politieke geschiedenis, waarbij de staatsinrichting uiteraard uitstekend kan aansluiten, centraal: internationale betrekkingen, binnenlandse politieke verhoudingen, politieke stromingen — daar gaat het om. De informatiedichtheid is steeds flink hoog. Per bladzijde worden meestal heel wat gegevens verstrekt.

Van de nationale geschiedenissen worden in ieder geval die van Nederland, de Verenigde Staten en Rusland/de Sovjet Unie in afzonderlijke hoofdstukken behandeld. Voor de andere Europese landen zijn voor de meeste tijdvakken geen aparte hoofdstukken gereserveerd. Men vindt deze landen terug in hoofdstukken over een grotere regio (West-Europa bijvoorbeeld) of in hoofdstukken over politieke stromingen.

De geschiedenis van de niet-westerse gebieden krijgt aandacht wanneer dit vanuit westers perspectief relevant wordt: via imperialisme en dekolonisatie dus in de meeste gevallen. Vooral in het kader van de geschiedenis na 1945 kan aandacht voor die niet-westerse geschiedenis relatief uitvoerig wor-

den. Aan de eigen oudere geschiedenis van die gebieden wordt dan meestal ook enige aandacht geschonken. Echt Europacentrisch is de tekst van die hoofdstukken dan ook niet, maar de opbouw van alle boeken gaat zonder meer volledig uit niet zozeer van Europa als wel van de westerse wereld in iets ruimere zin (met inbegrip van de Verenigde Staten en Rusland/de Sovjet Unie dus). Op afzonderlijke hoofdstukken over China en soms Japan na, is de geografische eenheid buiten het westen meestal een heel werelddeel (Afrika, Latijns-Amerika) zonder dat in alle gevallen een de hele aardbodem dekkend geheel wordt bereikt. Het Midden-Oosten komt in alle boeken afzonderlijk aan bod.

Op dit stramien zijn nauwelijks uitzonderingen van betekenis. Alleen *De Wereld sinds 1870* poogt nadrukkelijk in algemene inleidingen op de drie tijdvakken een veel bredere context te geven. Daarbij krijgt de cultuurgeschiedenis (in brede zin opgevat met inbegrip van heel globale karakteriseren van de tijdvakken, zij het wel weer geheel westers georiënteerd) relatief veel aandacht. De economische en sociale geschiedenis komt vooral aan bod indien economische en sociale ontwikkelingen van belang zijn om de politieke geschiedenis te begrijpen. Aangezien dat nogal eens het geval is in de recente geschiedenis is er al met al het nodige aan economische en sociale geschiedenis te vinden.

Deze zware nadruk op de politieke geschiedenis van het westen is voor wie de ontwikkelingen van het vak geschiedenis in wetenschappelijk opzicht poogt te overzien opvallend. Het primaat der politieke geschiedenis is daar immers nogal aangevochten. Eerst de economische en sociale geschiedenis en later de cultuurgeschiedenis (inclusief de mentaliteitsgeschiedenis) kregen de laatste halve eeuw toch heel wat aandacht en worden als belangrijkste vernieuwingen gezien. Ook het Europa-centrisch karakter van de hoofdstroom van de geschiedbeoefening is aangevochten, maar toegegeven moet worden, dat die aanval niet erg succesvol is geweest in de zin dat de aandacht fundamenteel verschoven is naar andere gebieden. Wel is steeds minder gebruikelijk de geschiedenis van zulke niet-westerse gebieden te bestuderen met tal van noties over de geschiedenis van het westen als norm in het achterhoofd.

De conclusie moet dus zijn dat de 'canon' van de schoolboeken nauwelijks de ontwikkelingen in de wetenschap weerspiegelt. In zeker opzicht is dat te betreuren, maar bij nader inzien is het de vraag of het wel zo erg is. Daarvoor zijn argumenten van verschillende aard. Het belangrijkste lijkt mij, dat niet bij voorbaat moet worden uitgegaan van de gedachte dat wat in de wetenschap actueel is ook het belangrijkste in de

kleio

Daaruit volgt, dat de selectiecriteria wel eens andere zouden moeten zijn dan de ontwikkelingen in de wetenschap te volgen. En dan lijkt de zware nadruk op de politiek, de staatkunde nog zo gek niet. De staat en de politiek zijn in de huidige wereld uiterst belangrijke instituties respectievelijk sectoren van het leven. Het dagelijks nieuws in krant, radio en televisie gaat hoofdzakelijk over politieke vraagstukken. Het komt mij niet onredelijk voor, dat juist in schoolboeken die de meest recente geschiedenis behandelen, die wereld van vandaag het uitgangspunt is. Enig houvast te bieden in die verwarrende veelheid van politieke incidenten, enig historisch perspectief daarop te verlenen — het is zo'n slechte keuze nog niet.

Voorts valt dunkt mij te verdedigen, dat de politieke geschiedenis wellicht meer dan de economische, sociale of cultuurgeschiedenis geschikt is om te dienen als eerste hulpmiddel om enige orde te scheppen in de verwarrende veelheid, ja zelfs de chaos, van het verleden of, anders gezegd, om als eerste kader te dienen bij historische constructies. Dat wil nog niet zeggen dat de politieke geschiedenis ook het primaat dient te hebben in pogingen iets te verklaren van het verleden.

Het gaat om wat wellicht nog het beste een didactische kwestie genoemd kan worden:

welk kader biedt het meeste houvast in eerste instantie. Het gevaar van wat eens 'poespas in kinderhoofden' werd genoemd ligt immers steeds op de loer. Voor de basisschool kunnen buurt- en familiegeschiedenis dan misschien geschikt zijn of eenvoudiger, weg de confrontatie met het gegeven dat (willekeurig welke) dingen vroeger anders waren dan nu. In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs dient men een stap verder te gaan. De politieke geschiedenis, die zich relatief goed in concrete data en feiten laat vangen (en binnen dat kader bijvoorbeeld de mogelijkheid biedt om ook meer abstracte zaken als politieke ideologieën te behandelen) is ook uit dit oogpunt nog niet zo gek.

Wellicht kan daar nog aan worden toegevoegd, dat ook in de wetenschappelijke frontgebieden, in de vernieuwingen in de sociale, economische en cultuurgeschiedenis, in zeer vele gevallen het politieke kader, impliciet of expliciet, meestal wel degelijk als heel fundamenteel aanwezig is. Een zekere herwaardering van de politieke dimensie in de geschiedbeoefening lijkt de laatste tijd zelfs waarneembaar.

Omissies en onevenwichtigheden

Kortom, de keuze voor de politieke geschiedenis als het fundament van deze schoolboeken (een keuze uiteraard ook heel sterk bepaald door de eindexamenvoorschriften) lijkt heel wel te billijken. De maat dient vervolgens binnen dat kader te worden aangelegd: is de keuze daarbinnen, ook gezien de stand van de wetenschappelijke bestudering van het verleden, evenwichtig en relevant? Zijn er niet te veel ernstige omissies?

Hoewel natuurlijk steeds het excuus van de beperkte ruimte geldt, kan het oordeel in veel gevallen toch niet erg gunstig zijn.

Enkele voorbeelden. Is het niet onaanvaardbaar, dat in *Geschiedenis na 1848* vrijwel elke informatie over Nederland in de bezettingstijd ontbreekt? Het verhindert de auteurs overigens niet vervolgens toch vragen over dat onderwerp te stellen.

Kan het verdedigd worden dat in *De Wereld sinds 1870* de holocaust niet aan de orde komt? De tekst over de Tweede Wereldoorlog is nagenoeg geheel op de militaire geschiedenis gericht. De paragraaf over Duitsland vermeldt niet meer dan '*de Joden, die werden voorgesteld als het universele kwaad, stonden bloot aan geweld, boycot en vernederingen*'. Slechts in de paragraaf over Nederland in de bezettingstijd is sprake van Vernichtungslager. Het is de vraag of de lezers vervolgens begrijpen waarom de Engelsen na de oorlog '*om duidelijke redenen*' de zionistische Joden in Palestina ter wille wilden zijn.

Is het in *Op weg naar 2000* logisch aan China een apart hoofdstuk te wijden, maar over Japan, op enkele alinea's in het kader van de laat 19e eeuwse geschiedenis en een korte opmerking in het gedeelte over de Tweede Wereldoorlog na, geheel te zwijgen?

En voor alle boeken geldt, in meer of mindere mate, dat de aandacht voor vrouwen/vrouwengeschiedenis wel erg mager is. Plichtmatig staat er hier en daar wel het een en ander in, maar van een behoorlijke behandeling van feminisme en streven naar vrouwenkiesrecht bijvoorbeeld (in het kader van de politieke geschiedenis toch heel goed mogelijk) is, ondanks het feit dat er literatuur genoeg voorhanden is, nergens sprake.

Deze voorbeelden zijn met vele andere aan te vullen. Er lijkt in zeker drie van de vier boeken betrekkelijk weinig sprake van doordenking van wat er nu wel in moest en wat niet, dan wel van een mager resultaat van de doordenking van die – toegegeven zeer moeilijke – vraag.

Op weg naar 2000 •

Op weg naar 2000 maakt in dit verband de indruk wat erg snel geproduceerd te zijn dan wel wat erg gemakkelijk de eigen voorkeuren van de auteurs te volgen. Bij de behandeling van politieke stromingen komt bijvoorbeeld de bijzondere interesse voor de linkse ideologieën naar voren. Er zijn aparte hoofdstukken over Karl Marx' visie, over leninisme, over anarchisme, over stalinisme, maar niet over liberalisme, conservatisme of christen-democratie (wel weer over fascisme). Bijna 50 bladzijden (op een totaal van ruim 500) over de Midden-Oosten-problematiek is op zichzelf natuurlijk toe te juichen, maar ongeveer een kwart van de ruimte, die beschikbaar is voor de periode na 1945, lijkt voor dit onderwerp toch weer wat veel. West-Europa en een groot deel

Cartoon opgenomen in 'Gamma', stootkussen Oost-Europa.

Spotprent uit Punch op de socialistenwet van Bismarck, 1878. (Opgenomen in 'De wereld sinds 1870')

van Azië zijn het slachtoffer. Behalve twee hoofdstukken over Nederland (waarvan één gewijd aan de staatsinrichting) verschijnt West-Europa eigenlijk alleen incidenteel in het kader van het Oost-West-conflict. Van het proces van Europese samenwerking/integratie verneemt de lezer niets. Wat betreft Azië zijn er wel hoofdstukken over China en over Vietnam, maar de dekolonisatie van Voor-Indië komt niet aan bod. De namen Gandhi en Nehru ontbreken. Of de voordelen van uitvoeriger aandacht voor sommige onderwerpen opwegen tegen de nadelen van dit soort omissies in de overzichtstekst moet elke gebruiker (of potentiële gebruiker) maar voor zich uitmaken.

Geschiedenis na 1848 •

In *Geschiedenis na 1848* ligt het probleem niet zozeer in de indeling in de 37 lessen. Tesamen dekken de titels een heel breed spectrum, al valt (naast het eerder genoemde voorbeeld) wel op dat ook in dit boek China wel een apart hoofdstuk krijgt, maar Japan niet. Toch is het probleem in dit boek vooral een probleem van de keuzes binnen de hoofdstukken. Als gevolg van de noodzaak enorm omvangrijke en complexe onderwerpen in heel kort bestek te behandelen, viel met name vrijwel elke doorlopende informatie over de afzonderlijke West-Europese landen weg. Wanneer bij een enkel onderwerp toch iets nader op zo'n land wordt ingegaan (Italiaans fascisme en Duits nationaal-socialisme bijvoorbeeld) dan valt zo'n passage, ondanks pogingen in de tekst iets bij te spijkeren, toch in een vacuum. De lessen over politieke stromingen (liberalisme, socialisme, nationalisme, christendemocratie) blijven hierdoor ook betrekkelijk geïsoleerde politieke ideeëngeschiedenis. De gegevens over bepaalde landen, toch al schaars, blijven verstoken van de context, waarin zij thuishoren. Een onoplosbaar probleem al met al, lijkt mij.

De wereld sinds 1870 •

Deze methode lijkt, ondanks sommige passages in de docentenhandleiding, toch vooral geschreven vanuit de overtuiging dat een zo groot mogelijke feitenkennis van allerlei aard van overheersend belang is. Dat het niettemin mogelijk blijft omissies aan te wijzen is daarmee niet in tegenspraak en is ook geen sterk tegenargument in dit verband.

Het probleem dat zich voor doet is, dat enerzijds, door deze nadruk op de feiten, de verbindende en interpreterende tekstgedeelten wel heel kort zijn gehouden en in feite een brede voorkennis van vooral begrippen vereist is om een en ander goed te volgen, en dat anderzijds deze begrippen vaak slechts en passant en soms op ongelukkige momenten ingevoerd worden. Zo komt de term verzuiling pas aan bod als de auteurs de na-oorlogse doorbraakbeweging willen verklaren. Dan wordt opgemerkt, dat

de zuilen in de 19e eeuw gevormd waren. Maar in het hoofdstuk over Nederland 1870–1914 wordt dat niet behandeld. Niet alleen komt de term daar niet voor, ook op de verschijnselen, die met deze term worden aangeduid, wordt niet geattendeerd.

Hoe aantrekkelijk het voorts ook moge zijn dat in dit boek aandacht wordt gegeven aan kerkelijk leven, literatuur, schilderkunst, ontwikkeling van de wetenschap, soms zelfs filosofische stromingen (ook buiten de inleidende cultuurhistorische stukken), in feite blijft het toch heel vaak beperkt tot opsommingen van namen, die pas bij reeds aanwezige kennis gaan leven. Het is daarom enigszins twijfelachtig of dit schoolboek echt effectief zal zijn. Dit te meer daar er af en toe zinnen in voorkomen, die niet alleen moeilijker zijn dan wat de leerlingen gewoonlijk onder ogen krijgen, maar die ook meer geschoolde lezers wat duister voorkomen.

Gamma •

tenslotte lijdt het minst onder het hier besproken euvel. Kennelijk heeft de eigen doordenking van de opzet, al of niet in samenwerking met de auteurs van de boeken over aardrijkskunde, economie en maatschappijleer, hier goed gewerkt. De beslissing met een vraagstelling per hoofdstuk te werken, opsommingen van begrippen toe te voegen en te verwijzen naar andere plaatsen, waar over dezelfde of verwante onderwerpen wordt geschreven, heeft vermoedelijk geholpen het evenwicht over het algemeen te bewaren. Dat de uitwerking niet in alle hoofdstukken even geslaagd is ligt voor de hand. En dat ook *Gamma* kampte met het probleem hoe in nog geen 400 bladzijden de wereldgeschiedenis vanaf 1870 te behandelen, en dus omissies kent en gegevens verstrekt, die niet altijd van alle relevante context zijn voorzien, spreekt vanzelf.

Feitelijke onjuistheden en onzuivere

Wanneer men met een wat specialistischer oog naar de diverse hoofdstukken en paragrafen kijkt springen de problemen, waarvoor de schoolboekenschrijvers staan, nog eens extra in het oog. Hoe is het eigenlijk mogelijk in enkele bladzijden, soms niet meer dan een alinea, adequaat een vraagstuk te behandelen, waarover boekenplanken of zelfs boekenkasten zijn volgeschreven? De eerder genoemde terughoudendheid is hier dus ook extra op zijn plaats.

Toch kan de balans van het constateren van feitelijke onjuistheden en onzuivere voorstellingen van zaken niet bemoedigend genoemd worden. Geen der boeken blijkt aan het rode schoolmeesterspotlood van de geraadpleegde specialisten te ontkomen. Alle bevatten onaanvaardbare en makkelijk vermijdbare (!) fouten. Een bloemlezing

Bijlage

Geschiedenis van Nederland tot het Interbellum •
Hoewel men toch een zekere vertrouwdeheid met deze stof bij Nederlandse auteurs zou verwachten, zijn er opvallend veel fouten en foutjes aangetroffen.

Gamma noemt de Nederlandse liberalen zonder voorbehoud 'aanhangers van de Verlichtings-ideeën uit de 18e eeuw en uit de Franse revolutie'. Kennelijk zijn zowel de gedifferentieerdheid van het liberale denken in het algemeen als de denkwereld van Thorbecke en de zogenaamde 'doctrinaire' liberalen geheel aan de aandacht ontsnapt. Voorts wordt de oprichting van de Vrije Universiteit toegeschreven aan anti-revolutionairen, die eerder de Gereformeerde Kerk hadden gesticht. De jaartallen van beide gebeurtenissen (respectievelijk 1880 en 1886) worden niet vermeld en dat is maar goed ook, want anders was de oplettende lezer met een chronologische onmogelijkheid geconfronteerd. De afkorting NAS wordt uitgelegd als Nederlands Arbeiders Syndicaat, hoewel de oprichters zelf beweerden dat het Nationaal Arbeids Secretariaat betekende. Even creatief wordt NVV Nationaal Vakverbond in plaats van Nederlands Verbond van Vakverenigingen. 'Het feminisme kreeg volgens dit boek slechts een beperkte aanhang. De criteria die men aanlegt zijn daarbij uiteraard beslissend, maar men kan meevoelen als slechts verwezen wordt naar de Vrije Vrouwen Vereniging, die inderdaad maar een honderdtal leden kende. Indien men echter (en dat lijkt logischer) naar de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht kijkt liggen de kaarten anders. In 1911 telde deze vereniging ongeveer 10.000 leden, evenveel als de SDAP.

Op weg naar 2000 noemt de RKSP, die in 1926 werd opgericht, in de jaren '80 van de vorige eeuw even hecht georganiseerd als de ARP. Ook als bedoeld wordt de rooms-katholieke organisatie(s) is dat decennium in deze bewering pertinent onjuist. De Vrije Universiteit werd geopend in 1880, niet in 1879. Het boek spreekt verder van stemplicht in plaats van opkomstplicht.

De wereld sinds 1870 laat de regering (!) een grondwetswijziging doorvoeren en meent dat Cort van der Linden in 1917 bij de zogenaamde pacificatie (de term wordt niet genoemd overigens) de tegenstanders van het algemeen kiesrecht voor 'het kabinet' wist te winnen. Bedoeld zal zijn voor de kabinetsvoorstellen en dat is iets heel anders. Ook suggereert dit boek dat de katholieken bij de partijvorming voorop liepen. Dat is niet zo.

Geschiedenis na 1848 noemt Van Hall 'conservatief'. Gezien de zelfs niet eens meer zeer recente literatuur kan dat niet worden volgehouden. Verder krijgt Thorbecke de voornaam Jan (maar bij illustraties weer correct Johan Rudolf). Ten onrechte schrijft het boek, in een passage vol misverstanden en fouten, zowel de opheffing van het cultuurstelsel als de spoorwegwet toe aan het tweede kabinet-Thorbecke, onder wiens leiding de meer radicale liberalen de grondslag gelegd zouden hebben voor vernieuwingen in de Nederlandse samenleving. Vermoedelijk een verschrijving is de mededeling dat het kinderwetje Van Houten niet effectief was door het ontbreken van een *onderwijsinspectie*. Zonder meer fout is dat het kabinet-Tak van Poortvliet de kiesrechtkwestie voorlopig oploste.

Duitsland tussen de twee wereldoorlogen, het nationaal-socialisme en het fascisme •

De teksten hierover laboreren op veel plaatsen aan een zekere rommeligheid en grotere en kleinere

fouten. Het valt zeer te betwijfelen of leerlingen een goede basis aantreffen voor het antwoord op de vraag wat nu onder fascisme moet worden verstaan. Gezien de toonzetting en de verschaft informatie zal ook de grote aanhang die fascistische groeperingen in vele landen verwierven wel een groot raadsel blijven. Wat dit type bewegingen nu zo aantrekkelijk maakte komt maar mondjesmaat aan bod.

In het algemeen is het opsommen van wat niet aan de orde komt onbegonnen werk. Het zou oneerlijk zijn. Wel dienen ook hier een serie fouten te worden signaleerd.

Gamma suggereert dat Liebknecht en Ebert na de Eerste Wereldoorlog tot dezelfde socialistische partij behoorden.

In *Geschiedenis na 1848* wordt ten onrechte vermeld dat Hitler na deze oorlog lid was van een veteranenorganisatie. Wel was hij nog in dienst van de Reichswehr. Von Papen was geen lid van de conservatieve partij, maar van het Centrum (wel had hij conservatieve opvattingen). De zinsnede over de achtergrond van de Nacht van de Lange Messen, die een gevolg zou zijn van afspraken in Harzburg in 1932 met industriëlen, leger en conservatieve politici, is onjuist en suggestief. Het Harzburger Front van 1931 (niet 1932) hield een samengaan in van NSDAP, DNVP en Stahlhelm en dat is wat anders.

De wereld sinds 1870 dateert het Youngplan verkeerd (1929 niet 1930). De zinsnede '*De Rijksdagbrand, waarin de NSDAP waarschijnlijk de hand heeft gehad, ...*' kan gezien de stand van zaken in de literatuur toch eigenlijk niet meer gehandhaafd blijven. Zo onvolledig, dat het onjuist is, is ook de mededeling dat buiten Duitsland '*alleen enkele waakzame intellectuelen*' tegen het nationaal-socialisme waarschuwden en protesteerden.

In *Op weg naar 2000* wordt ten onrechte gesuggereerd dat al heel vroeg in het fascistisch Italië sprake was van een corporatistisch functioneren van staat en economie. De machtsovername van Hitler vond plaats op 30 en niet op 31 januari (zoals elders in het boek wel correct vermeld staat). De formulering dat de politieke partijen voordien hadden besloten Hitler wel in de regering op te nemen, maar hem geen 'macht' te geven kan niet anders dan aanleiding geven tot misverstanden. Het relaas over de machtigingswet ritselt van de kleine foutjes (getallen). Twijfelachtig en suggestief is alleen het Centrum te noemen als doorslaggevend bij de stemming in het parlement. Ook de steun van de DNVP had dan vermeld moeten worden.

De behandeling van de Koude Oorlog •

De wereld sinds 1870 vermeldt over Stalins politiek in Oost-Europa dat deze gericht was op de vorming van satellietstaten en uitging van 'slavische broederschap'. Dat het om een vestiging van communistische systemen ging blijft echter onvermeld. Tot twee maal toe wordt voorts de oprichting van het Warschau-pakt een reactie op de oprichting van de NATO genoemd, in plaats van op de integratie van de Bondsrepubliek in die organisatie. Wat precies '*Reagan streefde naar een militaire afschrikkingsovermacht...*' moge betekenen is duister, maar te vrezen valt dat hier twee begrippen vermengd zijn, die nu juist onderscheiden dienen te worden: militaire overmacht en afschrikking.

Op weg naar 2000 formuleert merkwaardig (ironisch?): '*Wat er achter dat (ijzeren) gordijn gebeurde wist men in het westen niet. Dat er geen politieke vrijheid heerste kon men echter wel aan nemen*'. Ironisch of niet, dit wekt foute indrukken.

Men wist in het westen heel goed, dat er geen politieke (en andere) vrijheid heerste. Ten onrechte

suggereert de tekst ook dat SALT-I, anders dan SALT-II niet op lanceerinstallaties betrekking had.

Geschiedenis na 1848 meent dat Tito de Russische inval in Hongarije afkeurde. Dit was niet het geval. De Cuba-crisis was ook niet geweken toen de Russische schepen rechtsomkeerd maakten, maar toen toegezegd was dat de op Cuba gestationeerde raketten ontmanteld zouden worden. SALT-I werd niet in 1974, maar in 1972 afgesloten.

Zelfs de over het algemeen zeker positief te beoordelen tekst in *Gamma* is niet geheel correct. Het westen heeft niet overwogen de blokkade van Berlijn met nucleaire middelen te beëindigen en de verdere ontwikkeling van defensieve systemen werd in SALT-I niet verboden maar beperkt.

De teksten over het Midden-Oosten •

Deze slagen – het is niet onbegrijpelijk – er niet of nauwelijks in om recht te doen aan de zeer ingewikkelde samenhang van de vele problemen, die daar spelen. Op de interpretatieve kant zal nog worden teruggekomen. Hier volgt slechts een collage van vermijdbare fouten.

Gamma noemt bevolkingsgetallen van Palestina die slaan op de mandaatsperiode en niet, zoals men zegt, op de 19e eeuw. Het Britse witboek van 1939 werd niet alleen door de zionisten, maar ook door de Arabieren, verworpen. Nasser stierf in 1970, niet in 1971.

Op weg naar 2000 klutst familieverhoudingen door elkaar. Faisal, koning van Irak, was niet de zoon van Ibn Saud, maar van diens aartsvijand Hoessein, de sharif van Mekka, en de emir van Transjordanië was niet deze Hoessein, maar zijn zoon Abdallah. De Israëlische inval in Libanon vond plaats in 1982, niet in 1983. Tot drie maal toe wordt zonder nadere uitleg gesproken van '*fanatieke, conservatieve moslims*' (of moslimbewegingen). Zo'n stereotypering, moeilijk als juist te aanvaarden, draagt niet bij tot inzicht. Egypte werd overigens niet tot aan de Eerste Wereldoorlog door de Turken bestuurd. Sinds Mohammed Ali (ca. 1830) waren deze al buiten de deur gezet.

De wereld sinds 1870 laat de juni-oorlog eindigen met Israëls bereiken van het Suez-kanaal. Maar dat gebeurde pas met de verovering van de Golan-hoogvlakte. Het is ook onjuist de Arabische staten en de OPEC-landen zonder meer gelijk te stellen.

Geschiedenis na 1848 laat de belofte aan Hoessein, de sharif van Mekka, doen door Lawrence of Arabia, maar het was de Britse Hoge Commissaris MacMahon. De PLO ontstond ook niet als gevolg van de juni-oorlog, maar was al in 1965 opgericht en haar eerste acties leidden juist de escalatie in, die op de juni-oorlog zou uitlopen. Atatürk betekent niet Grote Turk maar Vader der Turken.

China •

Wat betreft de stukken over China speelt in alle boeken het transcriptieprobleem een rol. Geen der boeken slaagt er in het goed op te lossen. Dit leidt tot eigenaardigheden als in *Op weg naar 2000*, waar partijsecretaris Teng genoemd wordt en een bladzijde verder Deng Xiaoping figureert. Kan men van een leerling verwachten dat hij zomaar weet dat het om dezelfde persoon gaat? En kan diezelfde leerling vermoeden dat het 'confucianisme' ter rug gaat op de elders in de tekst genoemde Koeng Foe-tse? In dit boek is de openingszin '*China was een land waarin weinig veranderde*' niet erg geschikt om de basis te leggen voor enig inzicht. Integendeel zelfs.

In *Gamma* wordt bij het Mandaat des Hemels ten onrechte van 'goden' gesproken. Ten onrechte ook wordt het zo voorgesteld alsof de breuk tussen de KMT en de CCP pas na de veldtocht naar het noorden zou hebben plaats gevonden. Op dit punt is ook *Geschiedenis na 1848* zwak. Dit boek meldt verder dat de stichting van Mandsoekwo het herstel van het Chinese keizerrijk zou hebben betekend. Dit is onzin. De 'Honderd Bloemen-campagne' dateert overigens niet van 1913. En de grotere zelfstandigheid van Tibet vóór 1949 wordt in een slordige tekst onjuist voorgesteld.

In het algemeen lijden de meeste teksten, *Gamma* in zekere zin uitgezonderd, aan een tekort aan aandacht voor de oudere Chinese tradities en geschiedenis en dat bevordert het inzicht in de modernste geschiedenis van dat land (van deze cultuur) niet.

uit het vele dat deze specialisten aanreikten op een aantal terreinen, moge dienen om dit oordeel te illustreren en om de gebruikers waakzaam te maken, niet alleen wat betreft de hier genoemde terreinen, maar meer in het algemeen. Men kan er niet van uit gaan dat de elementaire feiten, die vermeld worden, juist zijn.

In de bijlage worden, gerangschikt naar onderwerp, allerlei onjuistheden en onzuivere voorstellingen van zaken genoemd. En men zou, specialisten raadplegend, nog geruime tijd door kunnen gaan. Bovendien zou het type opmerkingen uitgebreid kunnen worden met voorbeelden van wat wel en wat niet genoemd wordt en welke effecten dat heeft op de voorstelling van zaken. Om wille van de ruimte en omdat over dit laatste al snel twijfel en twist mogelijk is, zie ik daar van af. Al blijven er bij mij twijfels of bijvoorbeeld de dolkstoot-legende mag ontbreken en of Vietnam in enkele regels mag worden afgedaan (beide komt voor). Het hoofdpunt van deze paragraaf moge duidelijk zijn. De gebruikers dienen op hun hoede te zijn. Fouten zijn geen uitzondering.

De schoolboekenindustrie zou er goed aan doen de op de markt te brengen producten voortaan beter af te werken. Zij kan immers doen wat deze recensent deed: specialisten raadplegen, die om te beginnen de fouten uit de manuscripten kunnen halen en ook daarnaast nog hele nuttige aanwijzingen geven. Zo veel winstderving zal dat toch niet opleveren.

Interpretaties (algemeen)

Het mag als een, althans in vakkringen, algemeen bekende omstandigheid gelden, dat elke historische uiteenzetting, hoe feitelijk georiënteerd ook, tevens een interpretatie van het verleden inhoudt. Als direct gevolg daarvan is er ook geen onderwerp van enige importantie, waarover niet tegengestelde opvattingen bestaan, elkaar wederzijds bestrijdende scholen van geschiedschrijvers zelfs vaak. Een vakinhoudelijke blik op de besproken schoolboeken zal dus ook kijken naar die interpretaties en wel in twee opzichten: blijkt uit de tekst al of niet van het bestaan van verschillende interpretaties en welke interpretaties hanteren de auteurs zelf?

De eerste vraag kan kort besproken worden. Het besef dat er verschillende visies mogelijk zijn komt zelden of in het geheel niet aan de orde. Het meeste klinkt nog door in *Gamma*. Op verschillende plaatsen geeft de tekst van het boek blijk van wikken en wegen, zodat impliciet verschillende visies aan bod zijn. Enkele malen wordt ook expliciet gewezen op het feit, dat historici uit-

eenlopende oordelen over de oorzaken en achtergronden van de besproken gegevens. De organisatie van het boek, waarbij per hoofdstuk een vraagstelling gehanteerd wordt, zal de mogelijkheden dit te doen vergroot hebben.

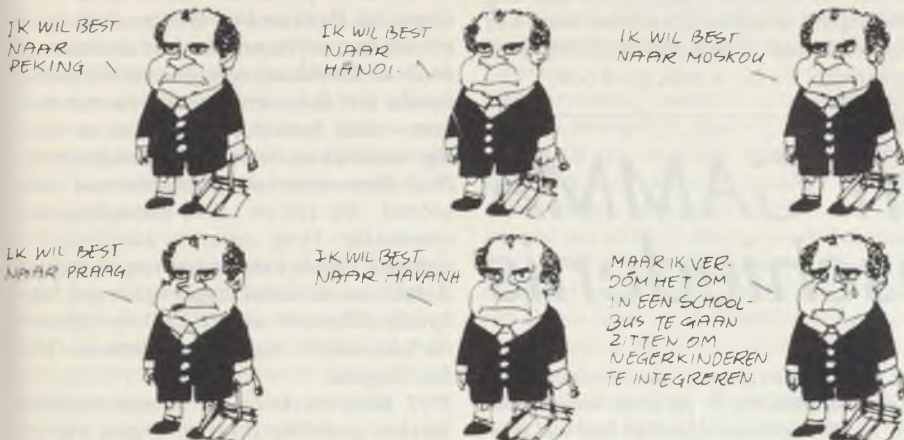
Op weg naar 2000 doet het iets anders en wijdt in enkele gevallen, met name imperialisme en Koude Oorlog, aparte paragrafen aan de rivaliserende inzichten van historici. *De wereld sinds 1870* en *Geschiedenis na 1848* houden zich geheel aan de traditionele stijl van schoolboeken. Het verhaal wordt op een bepaalde manier verteld zonder van aarzelingen, twijfels over de interpretatie of iets van dien aard blijk te geven. In zekere zin is dat jammer. Maar men kan zich afvragen of aandacht voor het debat in de geschiedschrijving wel nodig is bij het voortgezet onderwijs. Voor de leergang voor de Mavo geldt dat uiteraard het sterkst.

Wellicht is de volledige concentratie op feitenverschaffing wel de juiste weg, zeker in dit soort overzichten. Juist gebrek aan historische feitenkennis bij de schoolverlaters is immers één van de veel gehoorde klachten. Redeneert men zo, dan dient het schoolboek inderdaad vooral veel gegevens te bevatten, zonder deze te zeer te problematiseren (dat kan altijd nog door de leraar gebeuren). Het feit dat de eigen interpretatie van die schoolboeken derhalve niet expliciet aan bod komt, dient men in dat geval op de koop toe te nemen. Dit zou ook daarom als aanvaardbaar beschouwd kunnen worden, omdat op een reeks van kernpunten de verschillen tussen de gangbare schoolboeken niet erg groot zijn. Kennelijk is de eerder genoemde 'canon' mede het gevolg van een breed gedeelde consensus over welke invalshoeken in de kijk op het verleden in schoolboeken de voorkeur verdienen. Het reeds besproken domineren van de politieke geschiedenis van de westerse wereld (impliciet een interpretatie van de wereldgeschiedenis) vormt de kennelijke kern van deze consensus, waarbinnen uiteraard zekere variaties voorkomen.

Interpretaties (voorbeeld)

Dit probleem van de interpretaties doet zich natuurlijk niet alleen voor op het wel zeer algemene niveau, waarop het zojuist besproken werd. Het komt terug bij de behandeling van allerlei afzonderlijke vraagstukken. Slechts één, overigens zeer geladen, voorbeeld moge duidelijk maken hoezeer ook op dit niveau niet expliciet gemaakte (wellicht ook niet bewust gekozen) uitgangspunten van groot belang zijn voor de visies, die uiteindelijk in de teksten komen te liggen. Een visie betekent in dit geval zowel een interpretatie als een (overigens niet steeds zo bedoelde) vorm van partijkiezen

kleio

Strip opgenomen in 'Op weg naar 2000', Nixons sociale politiek.

in een hooglopend actueel conflict. Het gaat om de problematiek van het Midden-Oosten, zoals alle vier de boeken het omschrijven. Ook hier is het advies van een specialist de basis voor het commentaar.

In de vorige paragraaf werd al vastgesteld, dat bij dit onderwerp heel wat fouten en foutjes werden gemaakt. Daarnaast valt op hoezeer het Palestina-conflict in drie van de vier boeken het allesbepalende uitgangspunt is. Het Midden-Oosten als geheel verschijnt vooral als aanhangsel daarvan. Het Arabisch-Islamitisch cultuurgebied blijft zo sterk in het duister gehuld. De eigen, meer algemeen Arabische, problematiek van het Midden-Oosten komt nauwelijks aan bod met alle gevolgen voor de impliciete interpretatie van dien. Enig begrip voor de Arabische posities en voor de diversiteit daarvan is niet of nauwelijks te verwerven.

Als het om Israël gaat wordt meestal wel meer, en meer genuanceerde, informatie gegeven, maar ook daarbij doen zich problemen voor. Om te beginnen worden de termen Israël, de Joden en de zionisten nogal eens erg achteloos door elkaar gebruikt. Zij lijken in heel wat gevallen inwisselbaar. Het verwaarlozen van goed onderscheid in deze terminologie draagt niet bij tot helderheid in de toch al zo gecompliceerde gebeurtenissen. Evenzeer ontbreken heldere passages over de — toegegeven hoogst gecompliceerde — verbanden tussen op zich al zulke complexe zaken als de geschiedenis van de Joden in de diaspora, de zionistische beweging, de holocaust met de nasleep ervan en het ontstaan van de staat Israël.

Gechargeerd gezegd blijft in de meeste gevallen het verhaal over het Midden-Oosten een relaas van een onbegrijpelijke conflictueuze toestand met een zekere ondertoon van sympathie voor Israël (dat overigens als een paradoxale mengeling van voormalige stumperds in de diaspora en redeloze agressievelingen verschijnt) of misschien liever van onbegrip voor en afkeer van de Arabische partijen (aan wie het al eerder ge-

signaleerde stereotype van radicale, conservatieve moslims kleeft).

In een aantal opzichten is *Gamma* een uitzondering hierop. In dit boek, dat vergelijkenderwijze de sterkste tekst aflevert, wordt het Palestina-conflict sterker geplaast in het Midden-Oosten als geheel. Wellicht droeg dat bij tot de mindere pro-Israëlsche toonzetting. In het werkboek voor de Havo is zelfs een thema Israël en de Palestijnen opgenomen, dat juist een pro-Arabische indruk maakt en onder andere uitloopt op de volgende opdracht aan de leerlingen: 'Geef je mening over de Israëlische represailles naar aanleiding van de Palestijnse actie in München'. Is het spijkers op laag water zoeken om te vragen of het oordeel over die Palestijnse actie zelf niet even relevant of zelfs relevanter is?

Interessant en in zeker opzicht onthullend is ook de zinsnede in de samenvatting van het hoofdstuk in het overzichtsboek met een advies aan een der strijdende partijen: 'Als de Arabische landen het sterke Israël in hun midden willen bedwingen en een oplossing willen vinden voor de in 1948 gevluchte Palestijnen, zal bundeling van krachten een eerste vereiste zijn'.

Israël blijft van zulke nuttige adviezen verstoken.

Slotsom

Deze toch al lang geworden bespreking dient te worden afgesloten. Vier groepen of groepjes auteurs hebben het gewaagd een onderneming te starten, die welhaast onmogelijk genoemd moet worden, en hebben die onderneming in zoverre succesvol afgesloten, dat er historische overzichten vergezeld van bronfragmenten, teksten, vragen en opdrachten zijn geproduceerd. Dat is op zichzelf een gelukwens waard. In veel opzichten lijken de boeken op elkaar en weerspiegelen zij een klaarblijkelijke consensus over wat er in de hoogste klassen

van Vwo, Havo en Mavo aan bod moet komen: veel politieke geschiedenis van de westerse wereld en voorts datgene wat naar aanleiding daarvan zo ter sprake dient te komen. Alle teksten bevatten nogal wat fouten en foutjes, die voorkomen hadden kunnen worden. Daarnaast dwong de kortheid vrijwel voor elk onderwerp tot keuzes en selecties en tot ongenueanceerde formuleringen, die niet alleen, meestal niet expliciet gemaakte, interpretaties bevatten, maar soms ook nauwelijks houdbare versimpelingen.

Uiteraard zijn er ook verschillen, in de gemiddelde kwaliteit van de teksten, in de nuances achter de gemeenschappelijke kenmerken, in de toegankelijkheid van teksten en boeken als geheel.

Al met al is het vanzelfsprekend subjectieve oordeel van deze recensent dat *Gamma* het meest geslaagde boek is. De teksten over diverse onderwerpen doorstaan de kritiek der specialisten gemiddeld het best. Wellicht speelt daarbij een rol dat het auteursteam het meest omvangrijk is. Voorts zal de heldere opbouw met inleidingen, vraagstellingen en samenvattingen gedwongen hebben tot meer overdenking en grotere consequentheid in zake de vraag wat wel en wat niet op te nemen. Een garantie voor succes is dit overigens niet — er staan ook minder geslaagde stukken in het boek — maar het helpt kennelijk wel.

De wereld sinds 1870 ontleent zijn aantrekkelijkheid vooral aan de ruime aandacht voor cultuurgeschiedenis en de zeer hoge dichtheid van feiten in het algemeen. De tekst is echter nogal moeilijk, niet alleen door die vele feiten, maar ook doordat de verbanden tussen die feiten, de lijn van het boek dus, niet veel houvast bieden. De moeilijkheidsgraad van het taalgebruik en de zinswendingen, die de auteurs zelf signaleren en in zekere zin als een deugd aanprijzen (een uitdaging voor de goede leerling?), lijkt het probleem toch alleen maar te vergroten.

Op weg naar 2000 is beloftevol, omdat er heel geslaagde stukken instaan en duidelijk pogingen worden gedaan tot genuanceerde uiteenzettingen met aandacht voor interpretaties. Als geheel is het boek echter nog niet erg bevredigend. Het taalgebruik is bepaald slordig en te populariserend en de aandacht is af en toe wel erg onevenwichtig over de diverse onderwerpen verdeeld.

Geschiedenis na 1848 dient met een iets andere maat te worden gemeten, omdat het voor een ander publiek is geschreven. Dat in ogenschouw nemend blijft niettemin de vraag of deze 37 lessen tesamen de Mavo-leerling uit het volwassenenonderwijs een helder idee van de jongste geschiedenis kunnen geven. Nog afgezien van de fouten, die ook in de andere boeken te vaak voorkomen, is de stof wel erg verbrokkeld geraakt.

Zo hebben eigenlijk al deze boeken één ding overtuigend aangetoond: zonder leraar kan van vruchtbaar geschiedenisonderwijs geen sprake zijn. En dat is maar goed ook.

Reactie van GAMMA Geschiedenis

De redactie van Gamma Geschiedenis heeft met belangstelling de recensie van prof.dr. J.C.H. Blom gelezen. Men kan hier wel spreken van een zeer gedegen recensie. De redactie zal bij een herdruk van Gamma Geschiedenis gebleken onjuistheden corrigeren. Verder kan zij zich goed vinden in het oordeel dat de recensent over Gamma Geschiedenis heeft.

Namens de redactie, Hans Ulrich

Reactie van de auteurs van 'Op weg naar 2000'

Een niet didactische benadering van een didactisch opgezette methode voor geschiedenisonderwijs

Wij stellen het zeer op prijs dat prof. Blom een aantal methodes voor geschiedenisonderwijs aan een tekstkritische analyse heeft willen onderwerpen. Uit zijn onderzoek blijkt dat het inderdaad een moeilijke opgave is om zo'n methode te schrijven zonder fouten in het historische feitenmateriaal en zijn suggestie, om teksten van geschiedenismethodes vooraf aan specialisten voor te leggen, lijkt niet onterecht. Uiteraard staan wij open voor opmerkingen, aanvullingen, verbeteringen, enz., en wij zullen die zo mogelijk in volgende drukken honoreren.

Wij vinden het uitermate spijtig dat prof. Blom 'slechts terloops' aandacht besteedt aan de didactische kant van de methode en het is ons niet duidelijk waarom de redactie van Kleio hem dat 'uitdrukkelijk' heeft gezocht. Immers: de verschillende methodes worden nu wel erg eenzijdig theoretisch-historisch belicht terwijl een beoordeling van de gebruiksmogelijkheden in de praktijk van het geschiedenisonderwijs achterwege blijft. Zo'n eenzijdige benadering doet de methodes ons inziens tekort.

Wij hebben tijdens het schrijven van 'Op weg naar 2000' onderwijskundig-praktische aspecten een belangrijke plaats toebedeeld.

Zo hebben wij voor de A delen – alle leerlingen van Havo en Vwo moeten deze delen in principe zelfstandig kunnen doornemen en de in hoofdzaak reproducerende vragen zonder veel hulp van de docent kunnen maken – heel bewust gekozen voor eenvoudige, duidelijk en leerlinggericht taalgebruik. Prof. Blom noemt dit 'populariserend' taalgebruik. Wij zijn met deze opmerking niet ongelukkig. Onze opzet is klaarblijkelijk geslaagd. Dat het taalniveau van de meeste B delen aanmerkelijk hoger ligt is een taalkundig-didactisch aspect dat een theoretisch-historisch ingestelde recensent licht kan ontgaan.

Prof. Blom merkt op dat in onze methode teksten, politieke prenten, vragen en opdrachten elkaar in één doorlopende tekst afwisselen en dat als gevolg daarvan het geheel toch weer in twee banden is ingenaaid. Hoe kan Prof. Blom spreken over één doorlopende tekst terwijl ieder boek is ingedeeld in drie delen met A en B hoofdstukken op verschillend niveau die worden afgewisseld door C hoofdstukken met vragen en opdrachten op examenniveau, en op grond van welk (didactisch?) onderzoek komt hij tot de uitspraak dat onze methode 'toch weer' in twee delen is ingenaaid? Wij hebben, na ons oor bij vele collega's te luisteren te hebben gelegd, zeer nadrukkelijk voor een uitgave in twee boeken gekozen en in de praktijk blijkt dit uitstekend te voldoen.

In het subhoofdstuk over omissies en onevenwichtigheden stelt Prof. Blom dat in drie van de vier onderzochte boeken weinig sprake zou zijn van doordenking van wat er nu wel en niet in moet. Helaas vermeldt hij niet welke criteria hij bij de stofkeuze zou willen hanteren of op grond van welke criteria hij tot deze uitspraak komt. Zoals in onze inleiding wordt vermeldt is onze methode 'examengericht' en wij hebben onze stof zoveel mogelijk afgestemd op de CSE onderwerpen. Het is in dit verband uitermate logisch om meer aandacht te besteden aan de geschiedenis van China (ook beter als exempel) dan aan die van Japan.

Merkwaardig vinden wij de suggestie van Prof. Blom als zouden wij ons bij onze stofkeuze laten leiden door persoonlijke interesse. Hij noemt in dit verband de hoofdstukken over Marxisme, Stalinisme en Anarchisme. Het betreft hier een drietal B delen, een verrijking of verdieping dus van het A deel over Rusland voor en tijdens de revolutie. Genoemde B delen lijken ons hierbij alleszins passend en hebben weinig te maken met persoonlijke voorkeur. Enerzijds geven wij toe dat extra aandacht voor liberalisme en conservatisme niet misplaatst was geweest, anderzijds moet worden opgemerkt dat deze door Prof. Blom genoemde stromingen beter passen in een leergang waar de nadruk meer op de vorige dan op onze eeuw ligt.

Kleio

Dat brengt ons op een andere ommissie waar Prof. Blom op wijst, namelijk de 'vrouwen-geschiedenis'. Geen van de vier methodes besteedt hier aandacht aan, terwijl het toch volgend jaar CSE-onderwerp is. Wij nemen deze kritische noot van Prof. Blom graag ter harte en zullen in een eventuele heruitgave een hoofdstuk over vrouwengeschiedenis opnemen.

Beslist oneens zijn wij het met de suggestie van Prof. Blom als zouden de hoofdstukken over het Midden Oosten subjectief en met een ondertoon van sympathie voor Israël geschreven zijn. (Behalve een persoonlijke voorkeur voor linkse politieke stromingen nu ook een sympathie voor Israël en het optreden van deze staat tegen de Palestijnen? Het lijkt ons wat tegenstrijdig.) Wij hebben geprobeerd om de Midden Oosten problematiek zo objectief mogelijk te behandelen. In het hoofdstuk over het ontstaan van de staat Israël en het probleem van de Palestijnse vluchtelingen wordt het standpunt van zowel Israëliërs als Palestijnen beschreven. Vraag 5 van dat hoofdstuk luidt: 'Geef beknopt het Israëlische en Arabische standpunt ten opzichte van de Palestijnse vluchtelingen weer. Wat is jouw me-

ning hierover?' Bij het volgende hoofdstuk wordt de leerling gevraagd zich een mening te vormen over het Israëlische optreden in Libanon.

Meningsvorming neemt in deze hoofdstukken een belangrijke plaats in terwijl wij de informatie zo neutraal mogelijk hebben gehouden met uiteraard aandacht voor de tegenstrijdige standpunten. Het doet ons vreemd aan als Prof. Blom over de behandeling van dit onderwerp in één van de andere methodes goedkeurend schrijft dat er 'zelfs een thema Israël en de Palestijnen (is) opgenomen, dat juist een pro-Arabische indruk maakt'.

Noch de door Prof. Blom geprefereerde, noch de door hem in onze methode ten onrechte vermeende toonzetting zijn ons inziens gepast. 'Het besef dat er verschillende visies zijn' komt in onze methode zeker aan de orde, zoals Prof. Blom aan het slot van zijn artikel concludeert. ('veelbelovend; pogingen tot genuanceerde uiteenzettingen met aandacht voor interpretaties'). Wij geloven dat dit een belangrijk kenmerk van een geschiedensmethode moet zijn.

Namens de auteurs,
M.G. Hoogstraaten

terreur in de Sovjetunie. Welstoort het hem dat de verzuijing in Nederland naar zijn smaak in een te laat stadium aan de orde wordt gesteld, maar dat is dan ook een onderwerp waaraan Blom buitengewoon is verknocht.

Dit boek zou, aldus deze recensent, vanuit de overtuiging zijn geschreven dat 'een zo groot mogelijke feitenkennis (...) van overheersend belang is'. Het is hem volledig ontgaan dat dit zeer informatieve boek niet is geschreven en gepresenteerd als leerboek, maar als een beknopt naslagwerk.

Daarnaast maakt hij ook de vreemdste opmerkingen over de stilistische eigenschappen van het boek. Bij herhaling heeft hij het over 'de moeilijkheidsgraad van het taalgebruik en de zinswendingen' (let wel: 'het taalgebruik en de zinswendingen'), die naar zijn smaak te hoog zou liggen. Hij neemt echter niet de moeite om ook maar één lastige zin te citeren. Ik wil hier graag meedelen dat, behalve van de zijde van prof. Blom, mij nooit een woord van kritiek heeft bereikt over moeilijke zinnen. Wel heb ik vaak te horen gekregen dat het zo helder is geschreven.

Ik vraag mij af of Blom het wel serieus heeft gelezen. Dat hij het erg slecht heeft gelezen en in ieder geval niet heeft begrepen, blijkt ook nog eens daaruit dat hij van mening is dat ook in dit boek 'een zware nadruk' wordt gelegd op de politieke geschiedenis. Dit, aldus Blom, in tegenstelling tot moderne tendensen in de geschiedwetenschap, waar onder meer aan de cultuurgeschiedenis 'toch heel wat aandacht' wordt gegeven. Een verbijsterende opmerking. Want De wereld sinds 1870 bevat drie uitvoerige cultuurhistorische hoofdstukken, die tesamen bijna één kwart van de tekst van het boek beslaan. Deze vormen, met hun nadruk op ideeën, mentaliteiten en sociale veranderingen, het fundament van het boek. Ook zijn daar de begripsomschrijvingen te vinden die hij zegt zo te missen. Nu heeft de heer Blom weinig affiniteit met cultuurgeschiedenis. Zou het daaraan liggen? In ieder geval is de portée ervan niet tot hem doorgedrongen. Weliswaar noemt hij even het bestaan van deze cultuurhistorische hoofdstukken, maar meer ook niet. Over de betekenis ervan en over de inhoud, die juist geheel aansluiten bij bepaalde nieuwe tendensen in de wetenschap, wordt in deze ellenlange bespreking met geen woord gerept.

In deze slordige, onevenwichtige recensie wrekt zich (onder meer) de werkwijze van de heer Blom, die van elk boek slechts snippers heeft laten bekijken, waardoor van een samenhangende karakterisering en een afgewogen beoordeling weinig terecht is gekomen.

(Prof. J.W. Oerlemans is hoogleraar cultuurgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit en tevens verbonden aan de Vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de UvA.)

Reactie J.W. Oerlemans

'Een onmogelijke taak' heeft mijn collega Blom zijn leerboekenbespreking genoemd. Ook verder suggereert hij dat het schrijven van een behoorlijk leerboek eigenlijk niet tot de menselijke mogelijkheden behoort. Ik zal mij hier maar niet verdiepen in het knorrige toontje dat hij nu en dan aanslaat. Wel wil ik vaststellen dat het stuk wordt beheerst door een aanhoudende geringschatting voor het verschijnsel schoolboek. Om wat voor reden dan ook stelt de schrijver zich parmantig op een universitair voetstuk en vanaf dat podium behandelt hij een vier-tal leerboeken met een neerbuigendheid die heel wat overtuigender is dan de 'terughoudendheid' waarmee hij voorgeeft te werk te zijn gegaan.

Collega Blom beroept zich erop dat hij zich heeft laten bijstaan door 'een keur aan hooggeschoolde specialisten', acht in getal. Met deze buitengewone aanprijzing van zijn adviseurs moet waarschijnlijk gesuggereerd worden dat het om een min of meer onfeilbare beoordeling gaat; een overigens zijn gewaardeerde medewerkers van de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, een vakgroep waartoe ik zelf ook behoor.

Het is een weinig verheffend stuk geworden,

waarin aan tal van essentiële zaken voorbij wordt gegaan en waarin Blom optreedt als de waarschijnlijk niet zo zorgvuldige boekhouder van zijn adviseurs, wier notities hij 'geplunderd' zegt te hebben. Zo zal het inderdaad wel gegaan zijn.

Ik zal mij hier beperken tot de passages die hij heeft gewijd aan het overzichtsboek De wereld sinds 1870 van P.A. Das en J.W. Oerlemans. Ook in dit boek wordt een aantal ommissies en onjuistheden gesignaleerd, op zichzelf een nuttige vorm van dienstbetoon. Deze worden echter met zoveel ophef gepresenteerd dat de lezer wel de indruk moet krijgen dat dit boek uit de losse hand is geschreven. De kwaliteiten van het boek, in het bijzonder de cultuurhistorische hoofdstukken, worden met een enkele zin afgedaan.

Als men de zaak tot redelijke proporties terugbrengt, krijgt men het volgende beeld. Negen historici van de Universiteit van Amsterdam (Blom meegerekend), op zoek naar allerlei ongerechtigheden en ommissies, zijn er na enige moeite in geslaagd om in dit boek van bijna 300 bladzijden in totaal acht tekortkomingen te ontdekken. Zelf heb ik er overigens, in deze eerste druk, nog enkele gevonden. Zo is het de heer Blom niet opgevallen dat er geen woord in staat over Canada en Australië en veel te weinig over de

Ideetje misschien...?

Op zoek naar het verleden? Duik eens achter de computer

Als je als geschiedenisleraar zelf iets met computers en bijvoorbeeld lokale geschiedenis wilt doen, maar de bestaande software, zoals 'voorouders gedateerd' of 'heren van stand' voor jouw doelgroep niet geschikt is, hoe pak je het dan aan? – en met aanpakken bedoelen we dat er een lessituatie gecreëerd wordt waarbij de leerlingen zelf actief en zelfs creatief bezig zijn met een stukje historisch onderzoek.

Met de les 'Op zoek naar het verleden. Duik eens achter de computer', hebben we dit in de vorm van zo'n praktische geschiedenisles proberen te bereiken. Deze les is het resultaat van samenwerking tussen een geschiedenisleraar en een historicus. De les werd op 11 december 1987 uitgevoerd door een vijftiental leerlingen van de Jan Dingemans scholengemeenschap te Weesp.

Er is een les gemaakt waarin leerlingen zelf een onderzoekje doen met gebruikmaking van origineel bronnenmateriaal en daardoor niet alleen zicht krijgen op een stukje geschiedenis van hun eigen woonplaats, maar tegelijkertijd ook zien hoe je een computer bij geschiedschrijving kan gebruiken. Het onderwerp stond al snel vast. We wilden iets doen met 'Weesp in de negentiende eeuw'. De keus lag voor de hand: Hans van Koolbergen beschikte als medewerker van het P.J. Meertens-instituut over een grote hoeveelheid in de computer opgeslagen gegevens uit die periode, terwijl de leerlingen die deze les zouden gaan uitvoeren met de negentiende eeuw bezig waren. Ook hadden ze zich beziggehouden met de vraag wat bronnen zijn en hoe een historicus daar mee werkt (onder andere door spel Martin Tegel).

Doelen van de les •

- * We wilden kijken of de leerlingen in zeer korte tijd zo snel vertrouwd konden raken met het apparaat, dat ze in staat waren de opdrachten uit te voeren. (De les moest op één dag gehouden worden, de apparatuur was geleend)
- * De leerlingen moesten kunnen werken met authentiek (maar voorbewerkt) bronnenmateriaal.
- * Met behulp van dit materiaal moest een vraagstelling opgelost worden.
- * De leerlingen moesten daarvoor ook zelf informatie verzamelen. ('Off the screen', zoals dat in Engeland heet)

De keuze van de computerapparatuur was eenvoudig: de Apple Macintosh, niet alleen omdat dat de computer is waar op het P.J. Meertens-instituut mee wordt gewerkt, maar ook omdat juist deze computer over programmatuur beschikt die door een enigszins enthousiaste leraar met een beetje computerfeeling wel op een tamelijk simpele wijze aan te passen is aan de eigen behoefte. Een tweede voordeel van de Macintosh boven andere computers is de eenvoudige bediening: de leerlingen moesten immers binnen de kortste keren met het apparaat kunnen werken.

De opdracht •

¹ Het was onze bedoeling de leerlingen met een zeer concrete opdracht aan het werk te zetten.

Er moesten twee vragen beantwoord worden: waar in het negentiende eeuwse Weesp (waarbij 'waar' beperkt was tot het centrum van het stadje) wonen de verschillende sociale groepen en ten tweede kunnen er verschillen in kinderaantal ontdekt worden tussen deze groepen. Een korte inleiding, waarin deze opdracht duidelijk werd gemaakt, was voldoende om met de les zelf te beginnen. Voor het uitvoeren van de opdracht hadden de leerlingen de beschikking over een lesboekje, waarin, in de vorm van een geprogrammeerde instructie, het gebruik van de computer en de invoer van de gegevens uiteengezet werd. De voor de invoer benodigde gegevens vonden de leerlingen in een bronnenboekje.

Het lesboekje was zo opgezet dat de opdracht geheel zonder verdere uitleg en in eigen tempo uitgevoerd kon worden. Hierdoor hadden wij onze handen vrij om leerlingen individueel te helpen als ze ergens vastliepen. Tot onze verbazing gebeurde dit echter nauwelijks.

Werkwijze •

Invoer

1. De leerlingen moesten zelf gegevens over een zestigtal inwoners op grond van een chronologische lijst ordenen op sociale groep (arm, midden, rijk en als extra beroepsgroep, de boeren, die in die tijd nog in het centrum van de stad woonden). Op de beschikbare lijst waren naast het beroep en inkomen van deze personen en hun naam, het jaar van optekening, de naam van de echtgeno(o)t(e), het woonadres en het aantal kinderen te vinden. De lijst was opgesteld met behulp van de verzameling boedelinventarissen van het P.J. Meertens-instituut.
2. De volgende stap was het opzoeken van het woonhuis van elk op de lijst voorkomende personen. Hiervoor stond een, enorme, kadastrale kaart van het oude centrum van Weesp, ter beschikking gesteld door het gemeentearchief van

Weesp, ter beschikking. Op deze kaart waren alle percelen met huisnummers te vinden.

- Als een huis gevonden was moest dit, met het bij de sociale groep behorend symbool op een kaart getekend worden. Deze kaart, en de symbolen stonden in de

computer. Per twee leerlingen was er één computer beschikbaar. De kaart en de symbolen waren ontworpen met het programma 'Filevision', waarmee men in staat is zonder enige programmeerkennis een grafische voorstelling op het scherm te zetten en waarmee men tevens aan

elk element van deze voorstelling informatie kan hangen. In de praktijk werd door één lid van de leerlingenkoppels het huis op de kadastrale kaart opgezocht terwijl de andere een symbool uitkoos en dat op de computerkaart tekende.

- Tenslotte konden van elk huis nog eens de overige gegevens van de lijst in de computer ingevoerd worden op een van te voren geprepareerde fiche dat met een simpel aanraken van het te bewerken huis met de muis opgeroepen kon worden.

Analyse

- Als eenmaal alle huizen op de kaart geplaatst zouden zijn moest er per sociale groep een afdruck van de kaart gemaakt worden. Daarna konden de vier kaarten naast elkaar gehouden worden om opvallende verschillen in de verdeling van rijk en arm per wijk te ontdekken.
- Tevens moest er een print gemaakt worden van de inwoners per sociale groep met hun kinderaantal om eenvoudig het gemiddeld kinderaantal uit te rekenen.

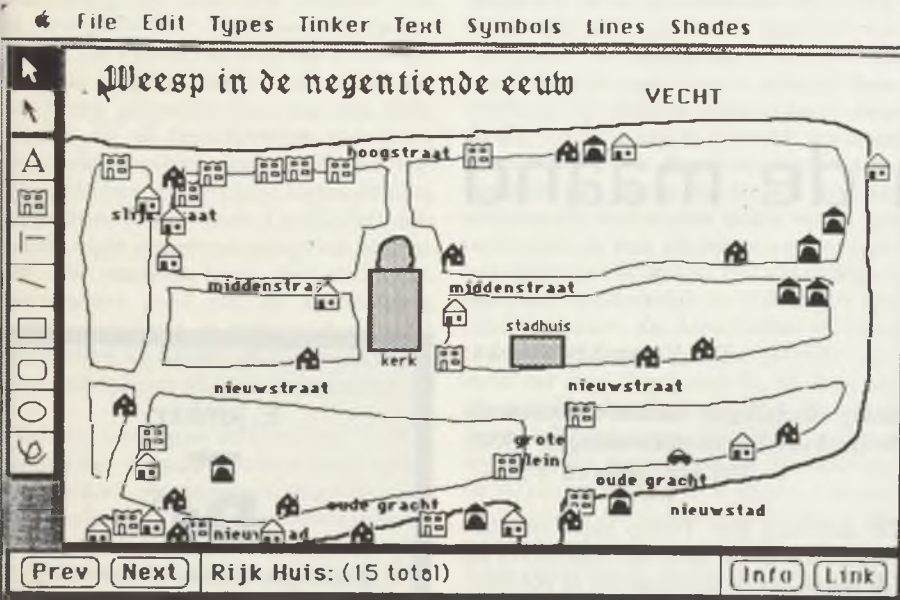
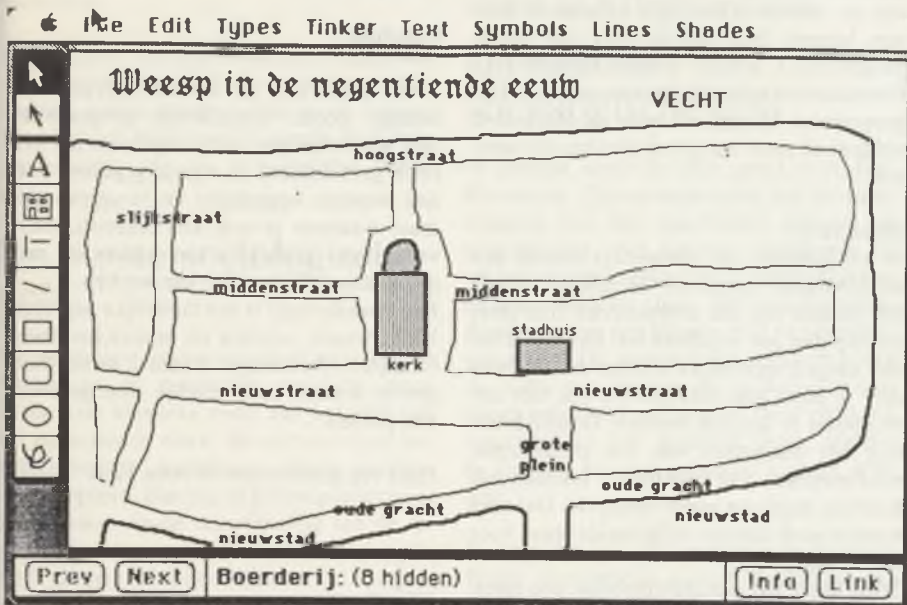
Op zich geen opzienbarend onderzoek, al gaf het kaartje een aardig en hier en daar zelfs nuancerend beeld van Weesp in die tijd. Maar wat belangrijker is: met het bronnenmateriaal is, mits men beschikt over computers en wat fantasie nog veel meer te doen.

Allereerst noodt deze les natuurlijk uit tot een vergelijking met het Weesp van nu. Met het resultaat van het onderzoek in de vorm van een uitdraai van het kaartje in de hand op stap de stad in... Verder valt te denken aan het vergelijken van onderdelen van het huisraad – gegevens uit de boedelinventarissen waar we niet aan toe kwamen –, of de kleding en sieraden van de verschillende sociale groepen. Of de introductie van bepaalde voorwerpen. En daarbij, 'off the screen', hoe zag zo'n voorwerp, bijvoorbeeld het in de late negentiende eeuw geïntroduceerde petroleumstiel eruit. Misschien heeft oma er nog wel een. Of wat te denken van een bezoek aan het museum om al die oude kabinetten en oorijzers te bekijken.

Evaluatie •

Onderwijskundig

Natuurlijk vonden de leerlingen zo'n eerste kennismaking met het fenomeen computer leuk en interessant. De bediening van de gebruikersvriendelijke Macintosh leverde geen enkel probleem op. Wat is echter onderwijskundig het zinvolle van het gebruik van computers in de les? Ons inziens ligt dat op het vlak van de visualisering. Als de computer het boek gaat vervangen en leerlingen veel op het scherm moeten lezen en via het scherm bijvoorbeeld vragen moeten beantwoorden zal de computer op den duur het

C. De symbolen

- is het symbool voor een arm huis. Dit is voor mensen die niet meer dan fl.200,- hadden
- voor een middenhuis, voor mensen tussen de fl.200 en fl.1000
- voor een rijk huis, iedereen boven de fl.1000,-
- en de hooiberg voor de boerderijen, de hooiberg geldt natuurlijk voor alle mensen die als beroep boer hebben.

toch weer afleggen tegen andere onderwijs-middelen. De leerlingen moeten de computer kunnen gebruiken om zelf het verleden te visualiseren en daarbij zoveel mogelijk zelfwerkzaam te zijn. Daarom is het voor een vak als geschiedenis belangrijk dat er grafisch georiënteerde programmatuur komt waarmee leerlingen en leraren kunnen tekenen en aan die tekeningen informatie kunnen hangen. Nog mooier zou zijn dat er programma's komen waarin animaties en filmmateriaal gebruikt kunnen worden. Het programma HyperCard voor de Macintosh voldoet al voor een groot deel aan die wensen.

Didactisch

Is het gebruik van computers binnen een schoolsituatie zinvol en de moeite waard? Het maken van een computerles kost meer moeite dan een reguliere les. Het materiaal dat aangedragen moet worden is uitgebreider: je moet gegevens hebben om met een computer te kunnen werken. Daarbij komt nog het aanpassen van een programma, voorbereiden van bestanden, tekenen van kaartjes, kopiëren van schijfjes etc. Dat alles is meer werk dan een uitgebreide sheet voor de overhead!

Toch heeft het computergebruik een meer-

waarde. De leerlingen kunnen met zo'n apparaat meer dan voorheen mogelijk was, bijvoorbeeld het zelf manipuleren van authentiek bronnenmateriaal. Op die manier kunnen leerlingen in een nieuwe dimensie op school bezig zijn waarbij de uitkomst van de les voor leraar en leerling een verrassing kan zijn.

Conclusie •

Twee zaken zijn dus op korte termijn van belang: goede inhoudsvrije programma's met een bruikbaar auteursstelsel dat grafisch georiënteerd is, waarin gegevens kunnen worden opgeslagen en teruggevonden maar waarmee je ook kan tekenen, tekstverwerken, grafieken kan maken en met gedigitaliseerde beelden kan werken. Een tweede wens is een landelijke gegevensbank, waarin scholen en andere instituten (computer)bestanden kunnen samenbrengen en waaruit men vrijelijk weer gegevens kan putten.

Hans van Koolbergen en Nico Juist

'Boek' van de maand

Dik Verkuil bespreekt:

E. Jonker, *De Sociologische Verleiding. Sociologie, Sociaal-Democratie en de Welvaartsstaat*. Uitgeverij Wolters-Noordhoff/Forsten, Groningen 1988, 391 blz., prijs ca. f 50,-.

De socioloog Bart Tromp heeft het neo-conservatisme van onze tijd omschreven als 'de wraak van de sociologie op de politiek'. Met 'politiek' bedoelt hij het idee dat de samenleving vanuit het politiek centrum gekneed kan worden. Met 'sociologie' bedoelt hij het inzicht dat de samenleving een ingewikkeld netwerk is, dat niet rationeel te beheersen is. Dit inzicht ligt ten grondslag aan de conservatieve opvatting dat de politiek zich terughoudend moet opstellen en de maatschappij haar gang moet laten gaan. De sociologie ontkenst de maakbaarheid van de samenleving.

Ed Jonker beweert in zijn dissertatie *De sociologische verleiding* precies het omgekeerde. De sociologie is naar zijn mening de meest pregnante uitdrukking van 'de droom

E. Jonker
—
De
Sociologie, sociaal-democratie
sociologische
en de welvaartsstaat
verleiding
—

der rede'. Ze pretendeert dankzij wetenschappelijke inzichten de maatschappij rationeel te kunnen sturen. Haar ideaal is een harmonieuze samenleving zonder conflicten, planmatig geleid door de meest capabele 'sociale ingenieurs'. De maakbaarheid van de samenleving kan dan ook het best omschreven worden als de sociologische verleiding.

Jonker heeft met zijn dissertatie de geschiedenis van de sociologische verleiding in Nederland willen schrijven. Die loopt volgens hem in hoge mate parallel met de mondiale geschiedenis van de sociologische verleiding.

De eerste sociologische golf

De sociologie ontstond als reactie op de Franse en de industriële revolutie, maar kreeg haar klassieke vorm aan het eind van de negentiende eeuw, als antwoord op het revolutionaire socialisme. Toen smolten conservatieve, liberale en gematigde socialistische visies op de ontwikkeling van de samenleving samen tot één sociaal-reformistisch project. Het hoofdthema van dat project was de dreigende desintegratie van de samenleving. De industriële revolutie had de voor-industriële 'Gemeinschaft' ondergraven. De wereld van voor de industriële revolutie leek bij terugblik een stabiele orde, bijeen gehouden door een stel vaste normen die via familiebanden, godsdienst en strenge sancties afgedwongen werden. Met de industriële revolutie kwam dit alles onder druk te staan. In de 'Gesellschaft' waren de oude gemeenschapsbanden verdwenen. Het anonieme leven in de stad en de spectaculaire groei van de arbeidsdeling hadden godsdienst en gemeenschapsgevoel ondermijnd. Ze hadden plaats gemaakt voor harteloos egoïsme en koele berekening.

Klassieke sociologen als Durkheim en Weber werden door dit sombere beeld echter allermist tot reactionaire stellingnames verleid. Veeleer zagen ze de geschetste ontwikkeling als onvermijdelijk. Evenmin was deze bij hen aanleiding tot machteloos gelamenteer. Integendeel, het drukte hen juist op de noodzaak om in te grijpen. Centraal stelden ze de vraag hoe in de industriële wereld de samenhang herwonnen en 'de opstand der horden' vermeden kon worden. Het antwoord vonden ze in rationele sturing van de modernisering en in de leniging van de nood der volksklassen. De sociologie was daartoe het element. Daarin werden wetenschappelijke kennis en praktisch handelen onlosmakelijk verbonden. Ze leverde een optimistische visie, waarin de moderne, rationeel gestuurde maatschappij als het noodzakelijke en normatieve eindpunt van elke samenleving gezien werd.

Deze sociologische droom werd in de jaren 1914-1945 wreed verstoord. Uit het debacle kwam de sociologie evenwel gelouterd tevoorschijn. In de jaren 1945-1965 bereikte ze haar tweede hoogtepunt.

De tweede sociologische golf had twee centra. Europa en de Verenigde Staten. Beiden borduurden voort op het gedachtengoed van de klassieke sociologie.

De tweede sociologische golf

In Europa werd de toon gezet door Karl Mannheim. Zijn reconstructie van de maatschappij had het fascistische debacle als uitgangspunt. Het fascisme verklaarde hij uit het op drift raken van de middenklassen en het verval der elites. Het wondermiddel daartegen was een nieuwe elite van capabele ingenieurs. Die moest, hoog verheven boven de waan van de dag, de ordening van de samenleving ter hand nemen. Door bestaanszekerheid en een duidelijk gezag, zouden de massa's tot rust gebracht kunnen worden.

In de Verenigde Staten waren de verwachtingen over hetgeen vanuit 'de cockpit van de staat' verricht kon worden minder hoog gespannen. Maar het optimisme en de zelfverzekerdheid van de sociale ingenieurs waren groter. In de theorieën van Parsons kwam de sociologie tot een achteraf lachwekkend triomfalisme. Parsons pretendeerde alle menselijk gedrag in sociale systemen te kunnen vatten. Door een naadloos samengaan van theorie en empirie zou het sociologisch denken zich steeds verder perfectioneren en voor elk ongenoegen een oplossing kunnen bedenken. Het was overigens allermist noodzakelijk de ordening in één hand te houden. De Amerikaanse politieke theoretici legden uit dat het politieke systeem het best functioneerde als men het zijn gang liet gaan. Het spel van de georganiseerde belangengroepen zorgde vanzelf voor een rationeel bestuur van de samenleving. De staat hoefde alleen in te grijpen waar het machtsevenwicht tussen de verschillende elites verstoord dreigde te worden.

Beide opvattingen, de pluralistische politieke theorie en de pretentieuze sociologie, kwamen in de jaren vijftig samen in de sociologie van 'het einde van de ideologie'. Deze postuleerde dat alle maatschappelijke problemen in principe opgelost waren. Het systeem functioneerde ten bate van iedereen. De sociologische droom van de rationele en harmonieuze maatschappij was als vanzelf verwezenlijkt. De vertegenwoordigers van de verschillende belangengroepen waren samengesmolten tot een kundige elite van regelaars die ieders belang wist te dekken. Voor een opstand der horden hoefde niet meer te worden gevreesd.

De gang van zaken in Nederland

In zijn beschouwingen over Nederland wijst Jonker op de analogie met de hierboven geschetste ontwikkeling. Ook in Nederland kwam de sociologie aan het eind van de negentiende eeuw tot bloei als sociaal-reformistisch project. Hier was het Treub die op grond van uitgebreid empirisch onderzoek tot praktische aanbevelingen kwam. Evenals zijn buitenlandse voorbeelden verweerde hij zich fel tegen de conservatieve liberalen en de marxisten. En evenals hen vond hij geestverwanten op de reformistische vleugel van de sociaal-democratie.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam in Nederland een gelukkig huwelijk tussen sociologie en sociaal-democratie tot stand. De sociologie was sterk op de Verenigde Staten georiënteerd. Ze was optimistisch, zelfverzekerd en ambitieus. Aanvankelijk werden de moderne sociologen nog gekweld door de vrees dat de industrialisatie de volksklassen op drift zou brengen. Maar rond 1960 was van twijfel en terughoudendheid geen sprake meer. Sociologie was, zo geloofden de sociologen zelf althans, dé wetenschap van de maatschappij geworden. Haar kennis en mogelijkheid tot ingrijpen ging steeds verder. Daarmee liet ze de verouderde en hopeloos verwarde geschiedwetenschap ver achter zich. Die kon op zijn best materiaal voor de wetenschappelijk geschoolde socioloog aandragen.

Het wereldbeeld van de sociologen sloot uitstekend aan bij dat van de sociaal-democraten. In het wetenschappelijk orgaan van de PvdA, *Socialisme en Democratie*, verschenen dezelfde auteurs die ook de sociologische vaktijdschriften vulden. Sociaal-democraten en sociologen streefden beiden naar stuksgewijze rationele planning. Bovendien hadden beiden een uitgesproken meritocratisch politiek ideaal. Heel duidelijk bleek dit bij het zogenoemde 'talentenproject', dat onder leiding stond van de socioloog Van Heek. De gedachte hierachter was dat veel talent verloren ging doordat kinderen uit de lagere sociale milieus onvoldoende doorstroonden naar het hoger onderwijs. Door de doorstroming te verbeteren zou én het ideaal van de gelijke kansen verwezenlijkt worden én het rationele functioneren van de samenleving bevorderd worden. Gelijke kansen voor iedereen, en daardoor de macht in handen van de meest capablen, dat was het eendrachtig streven van sociologie en sociaal-democratie. De rol van afkomst, maar ook die van de politieke ideologieën, moest uitgespeeld zijn. Want beiden stonden op het standpunt dat het met de alomvattende maatschappij-theorieën gedaan was. Onder leiding van de bureaucratie en de belangengroepen, het later zo vermaledijde schemerduister van vierde

en vijfde macht, marcheerde Nederland opgewekt de toekomst in.

Kritiek

Met zijn interessante en gedegen relaas toont Jonker aan dat Tromps opvattingen over de sociologie in ieder geval deels een misvatting is. De sociologie is niet denkbaar zonder verwachtingen aangaande de maakbaarheid van de samenleving. Maar Jonkers verhaal over de sociologische verleiding is mij wat té mooi. Het lijkt wel of hijzelf aan die verleiding ten prooi is gevallen. Hij creëert een beeld uit één stuk, één telkens weerkerende droom. Dat is aantrekkelijk, maar daardoor blijven de verschillen tussen de sociologische stromingen onderbelicht.

De eenheid die Jonker waarneemt is gebaseerd op de gemeenschappelijke afwijzing van klassiek liberalisme en socialistische revolutie, op de aanvaarding van de industriële 'Gesellschaft' en op de neiging maatschappelijke conflicten te dempen met behulp van functioneel elitisme. Iedere sociologie veronderstelt daarom dat de samenleving tot op zekere hoogte maakbaar is. Maar die wijsheid is eigenlijk niet meer dan een gemeenplaats. Daarmee hebben we nog geen antwoord op de vraag wat het doel van de organisatie is, hoever deze moet gaan en door wie ze uitgevoerd moet worden.

De sociologie van Mannheim en die van het 'einde van de ideologie' geven op deze vraag uiteenlopende antwoorden. Mannheim is vooral bezorgd over de ontwortelde middenklassen. Om het gevaar te keren be-

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

Herinneringen in steen van A. van Reeth e.a. is een verzameling van laatste rustplaatsen van beroemdheden, in totaal driehonderd personen. Per kunstenaar, componist, politicus of generaal leveren de auteurs korte informatie; één bladzijde per beroemdheid met daarbij het accent op de plaats waar hij of zij is begraven in de periode tussen 3000 v.Chr. en nu. De Haan gaf het boek uit. De prijs bedraagt f 69,50.

Over oorzaken en omstandigheden die van invloed waren op de scheuring in de lage landen gaat *Belgium Nostrum 1500-1650* van Hugo de Schepper. De tekst van deze inaugurale rede 'over integratie en desinte-

gratie van het Nederland' kwam uit bij De orde van de Prince in Antwerpen en kost f 19,-.

Dezelfde scheiding van noord en zuid Nederland speelt een rol in het boek van F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands*. De auteur bespreekt daarin de korte bestuursperiode van deze Engelse graaf. Daarnaast wil hij laten zien hoe Leicesters positie in Engeland van invloed is geweest op zijn handelen in de Nederlanden. De prijs van dit bij HES verschenen boek bedraagt f 53,-.

In *Neerlands Veste* gaat Noortje de Roy van Zuydewijn in op de ontwikkelingen in het denken en de uitvoering van verdedigingswerken in ons land. Naast achtergronden van 'het bolwerk', wil het boek een handreiking zijn voor de geïnteresseerde bezoeker van linies, vestingsteden en forten. SDU verzorgde deze uitgave. De prijs ervan is f 35,-.

Op zoek naar een noordelijke zeeweg naar Azië ontdekten de Hollanders aan het einde van de 16e eeuw het arctische gebied en de walvissen daar. Vanaf dat moment begon de jacht op dit zoogdier, geleid vanuit Spitsbergen. Over het wel en wee van de 17e eeuwse bewoners van het eiland gaat *Walvisvaart in de Gouden Eeuw*. De redacteuren L. Hacquebord en W. Vroom hebben de meest recente bevindingen in dit boek gebundeld. De Bataafsche Leeuw gaf het boek uit. Prijs f 42,50.

Zout en slaven is een geschiedenis van de Nederlanders die, ten tijde van de Westindische Compagnie, probeerden vaste voet te krijgen in Amerika. Het lukte de kooplui en kolonisten tenslotte zich te vestigen in het Caribisch gebied en in Suriname, waar de zout- en slavenhandel het meest winstgevend bleken. Ruud Spruit is de schrijver

kleio

nummer 9/88
pagina's 26 en 27

pleit hij een homogene elite en ver-gaand planisme. In de Amerikaanse sociologie komt het gevaar van de eerste plaats van de geradicaliseerde arbeidersklasse. Het wordt bestreden door een homogene elite, die de maatschappelijke krachten weerspiegelt. Planning is in deze visie goedgevoerdig.

Doordat hij beide stromingen onder de sociologische verleiding vat, krijgt Jonker een weinig helder beeld van de ontwikkelingen in de sociaal-democratie. Het is onmiskenbaar dat de PvdA in de periode 1945-1965 de weg aflegde van het plan-socialisme en Mannheim naar het einde van de ideologie.

Bij Jonker zien we die weg vaag afgetekend, maar de kronkels en hobbels blijven onzichtbaar.

Ook Jonkers identificatie van sociologie en sociaal-democratie lijkt wat overtrokken. In de sociologie speelde Mannheim nooit zo'n grote rol als in de PvdA. Bovendien waren de sociologen geenszins uitsluitend op de PvdA georiënteerd. Ook de katholieke zuil had haar sociologie. Alleen vocht deze haar debatten niet in de KVP-periodieken uit, omdat in de katholieke zuil niet de partij, maar de kerk het primaat had.

Tenslotte valt te betwijfelen of sociologie en sociaal-democratie voor 1965 wel zo gevoelig waren voor de sociologische verleiding. Men was optimistisch en zelfverzekerd, maar vooral omdat alles vanzelf goed leek te gaan. De PvdA had geenszins de overtuiging het maatschappelijk raderwerk in de hand te kunnen krijgen. Vanwege de kracht van de verzuilde organisaties stel-

de ze zich eerder bescheiden en defensief op. Pas rond 1970 gaf een deel van de sociaal-democratie zich over aan overmoedige fantasmen. Toen werd de onwaardige discussie over de organisatie van het menselijk geluk gevoerd. Vergeleken daarbij was de wetenschappelijke sociologie een toonbeeld van gematigdheid en realisme. In die zin heeft Bart Tromp met zijn opvatting van de sociologie misschien toch nog meer gelijk dan Ed Jonker.

van het boek dat De Haan uitgaf. Prijs f 34,90.

J.P. Duyverman is de schrijver van *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay* waarin de vele gesprekken naar voren komen die Mackay voerde met de koningen Willem II en III, Anna Paulowna, Thorbecke en andere leidende politici uit zijn tijd. Het boek over deze 'dienaar des konings' werd uitgegeven bij De Haan en kost f 49,90.

Hoe Nederland veranderde onder invloed van de industriële revolutie aan het einde van de 19e eeuw, valt te lezen en te zien in het boek van Han Plas e.a. *Toen Wilhelmina regeerde*. De auteurs laten de veranderingen op de meest uiteenlopende terreinen van het maatschappelijk leven de revue passeren. De Bataafsche Leeuw gaf het boek uit. De prijs bedraagt f 45,-.

Bij de VU-uitgeverij in Amsterdam verscheen *Oost-Nederland in de negentiende eeuw* als deel 3 in de serie 'Regionale geschiedenis van Nederland'. Beide redacteurs, W. Fritschy en L. Douw, laten verschillende auteurs aan het woord over het ingrijpende moderniseringsproces dat het platteland van Oost-Nederland doormaakte. Ook de schaduwzijden zoals de toenemende criminaliteit en vormen van sociale onrust komen aan bod, evenals beschouwingen over de positie van vrouwen, het gezin en het huwelijk. De prijs f 42,50.

Over het leven, de mensen en het werk in Oost-Groningen vertelt Douwe Veen in *Schetsen uit het Oostgroninger veen*. Het boek laat de dagelijkse beslommeringen zien van de gezinnen in het veen; hoe ze woonden, welke spelletjes ze deden en welke verenigingen er waren. Ook komen veranderingen in de jaren twintig en de Landarbeidersstaking van 1929 aan de orde.

Schetsen kwam uit bij Wolters-Noordhoff/Forsten en kost f 29,-.

De bundel *Indië verloren, rampspoed geboren* verscheen onlangs bij Bert Bakker in Amsterdam. De auteur, H.L. Wesseling, laat daarin de verschillende facetten van de Europese expansie zien en probeert de historische betekenis hiervan vast te stellen. Naast de koloniale oorlogen en koloniale wetenschappen besteedt hij aandacht aan het imperialisme van Nederland en het effect hiervan op Europa. De prijs van deze bundel opstellen bedraagt f 34,50.

De oud-KNIL-officier C.A. Heshusius geeft in zijn boek over het koloniale leger een beschrijving van het dagelijks leven. Over de onderkomens, de bewapening, de patrouilles in de jungle tot en met de expedities en andere krijgsvoorzieningen gaat *Het KNIL van Tempo Doeloe*. De Bataafsche Leeuw gaf het boek uit. Het is verkrijgbaar voor de prijs van f 49,50.

J.J.P. de Jong schreef *Diplomatie of strijd* over het Nederlands beleid tegenover de Indonesische revolutie in de jaren 1945-1947. Centraal staat de revolutionaire explosie van 1945 en de manier waarop Britse, Nederlandse en Republikeinse onderhandelaars probeerden een diplomatieke oplossing te bereiken. Boom is de uitgever van het boek, dat f 68,- kost.

De geschiedenis van het naoorlogse Tsjechoslowakije komt aan de orde in het boek van Hans Renner. Hij legt daarbij nadruk op de laatste twintig jaar: de Praagse Lente onder Dubcek, de onderdrukking in augustus 1968 en de lange periode van 'normalisering' onder Husak. Hij vraagt zich tenslotte af welke invloed de nieuwe machthebber Jakes aan de dag zal (kunnen) leggen. *Tsjechoslowakije na 1945* kwam uit bij uitgeverij

Jan Mets in Amsterdam. Prijs f 34,50.

Na de beroemde biografieën over Hitler en Churchill verscheen bij De Balie een nieuw boek in vertaling van Sebastian Haffner. Het gaat om de bundel opstellen met als titel *Het Duitse onvermogen*. Daarin geeft hij de essentie weer van zijn visie op de Duitse geschiedenis; van de hereniging onder Bismarck tot de deling als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. De prijs van deze verzamelde essays bedraagt f 29,50.

Bij Balans in Amsterdam kwam een bundel uit van de schrijver-journalist Wio Joustra met als titel *Margareth Thatcher*. Is zij de 'IJzeren dame' zoals de Russen haar voor het eerst noemden of is een vergelijking met Catharina de Grote meer op zijn plaats? Over de beweegredenen van 'de ongekroonde keizerin van de jaren tachtig', de voornaamste invloeden op haar persoonlijk leven en politiek denken gaat deze bundel. Prijs f 24,50.

Nathan Sjtsaranski werd begin 1986 vrijgelaten na tussenkomst van Reagan en Gorbatsjov. Hij had toen anderhalf jaar gevangenis werkkamp achter de rug. Zijn vrouw Avital, die tien jaar lang actie voerde, kon hem eindelijk meenemen naar Jeruzalem. Over deze periode gaat het boek *De memoires van Nathan Sjtsaranski* dat verscheen bij uitgeverij Balans. Prijs f 49,50.

Tenslotte kwam bij het Spectrum in Utrecht het boekje *Recepten en rolpatronen* uit, een studie over de geschiedenis van de vrouwenpagina's in kranten van de afgelopen honderd jaar. Opmerkelijk is de vaak moeilijke relatie die de 'mannendagbladen' met hun vrouwelijke lezers onderhielden. C. Schuit en J. Hemels zijn de auteurs. Het boek kost f 34,90.

Kees Torremans

LESMATERIAAL

L.J. Bal e.a., *Van initiatief tot wet*. Uitgave van de Faculteit Educatieve Opleidingen, Hogeschool Katholieke Leergangen, Tilburg 1988, prijs f 225,- (totaalpakket videoband, 30 leerlingenboekjes en een docenten-handleiding), videoband apart f 125,-, extra leerlingenboekje f 3,50. Bestellen bij de vakgroep geschiedenis. Tel. 013-394474/394422.

'Van initiatief tot wet' is de naam van een afstudeerproject van een vijftal studenten geschiedenis aan de Katholieke Hogeschool Tilburg. Met behulp van een videoband en een leerlingenboekje trachten zij een onderwerp uit de staatsinrichting aanschouwelijk te maken. Voor dat doel werd het Tweede Kamerlid mevrouw Groenman op de voet gevolgd. Zij was de indienster van een initiatiefwet over een verandering van de winkelsluitingstijden. Deze initiatiefwet werd het onderwerp van deze staatsinrichtingsles.

Het leerlingenboekje is een werkboek waarin de leerling stapsgewijs wordt duidelijk gemaakt hoe een dergelijke wet tot stand komt. Eerst wordt getoond op welke wijze een probleem wordt gesignaleerd en opgepakt. Daarna ziet de leerling wat er allemaal moet gebeuren voordat de Tweede Kamer de wet heeft aangenomen. Met behulp van een aantal duidelijke schema's wordt het gehele proces duidelijk gestructureerd. Een aantal foto's visualiseren termen als Tweede Kamergebouw, commissievergadering en grote vergaderzaal.

Het is bijzonder aardig dat mevrouw Groenman actief heeft meegewerkt aan dit proces. Met behulp van de voorlichtingsdienst van de kamer is een authentiek verhaal ontstaan. De leerling heeft na het bekijken van de video, alleen al door het visualiseren van de grote hoeveelheid Kamerpost beslist meer inzicht verkregen in de werkzaamheden van een kamerlid.

De videoband duurt ongeveer 25 minuten, maar het is beslist niet de bedoeling, dat de gehele band in een keer tegelijk wordt getoond. In het leerlingenboekje zitten een aantal hoofdstukken waarmee verschillende onderdelen van de videoband corresponderen. Er is ook een docentenhandleiding beschikbaar die uitgebreid ingaat op de antwoorden die door de leerlingen in het werkboek moeten worden gegeven.

Er is aan dit project, duidelijk met zorg, twee jaar gewerkt met als doel het onderwijs in de vaak abstracte staatsinrichting aantrekkelijker te maken. Zijn de makers nu geheel in hun opzet geslaagd? Over het algemeen is het ze gelukt tamelijke natuurlijke beelden te produceren, al wordt dit effect soms teniet gedaan door de wat klungelige interviewtjes met mevrouw Groenman. Doordat het wetsvoorstel niet door de Tweede Kamer kwam is de rest van

de gang van een dergelijk wetsvoorstel er bekaaid afgekomen. Deze afstemming wordt in de band overigens geestig opgelost.

Het leerlingenboekje is duidelijk en doet de leerling inzicht verkrijgen in de problemen en de procedure. Het is alleen jammer dat de noodzaak van een initiatiefwet voor de verandering van de winkelsluitingswet niet duidelijk wordt uitgelegd. Hier wordt een kans gemist de abstracte stof wat te politiseren. De docenten-handleiding is zonder meer duidelijk en direct toepasbaar. Een docent die besluit dit pakket aan te schaffen hoeft weinig voor te bereiden.

De makers richten zich met dit pakket op de bovenbouw van het middelbaar onderwijs, het middelbaar beroepsonderwijs en de politieke jongerenorganisaties. Ik vraag mij af of de videoband voor deze groep niet een beetje te kinderachtig is. Maar het is een goede poging de wording en werking van de staatsinrichting in een pakket samen te brengen.

Joke van der Leeuw-Roord

GESCHIEDENIS EN PSYCHO-ANALYSE

Peter Gay, *Freud voor Historici*. Wereldbibliotheek, Amsterdam 1987, met voorwoord van Arthur Mitzman.

Lange tijd is er reikhalzend uitgezien naar de Nederlandse vertaling van Peter Gay's verhandeling over de band tussen geschiedenis en psychoanalyse. Immers, deze hoogleraar aan de Yale-universiteit in de Verenigde Staten had zich al een plaats in het pantheon der levende goden verworven met zijn briljante boek over de Verlichting. Tegen de conventionele wijsheid van de geschiedwetenschap in (die zei dat zoiets niet meer mogelijk was), trachtte hij in dit boek een bepaalde globale interpretatie van dit tijdvak te formuleren. Eenzelfde originele benadering lijkt ten grondslag te liggen aan zijn nieuwste project 'The bourgeois experience', waarin hij naar zijn eigen zeggen een blauwdruk tracht te ontwerpen van de leefwereld van de bourgeoisie in de negentiende eeuw en daarbij expliciet gebruik maakt van de psychoanalyse. Alle reden dus om een theoretische verhandeling over de psychoanalyse van zo'n origineel denker met spanning tegemoet te zien.

Welnu, het resultaat kan niet anders dan teleurstellend worden genoemd. Stellig heeft het boek zijn kwaliteiten: de betoogtrant is helder en polemisch, en een uiterst subtiel gevoel voor humor kan Gay niet ontzegd worden. Theoretisch gezien voegt het boek echter weinig aan de discussie toe. Gay begint zijn analyse met de opmerking dat de swingende minderheid van psychoanalytisch georiënteerde historici het in het land van de conventionele geschied-

wetenschap moeilijk te verduren heeft. De 'modale' historicus heeft een arsenaal van argumenten om de psychoanalyse te discrediteren. Deze argumenten vullen elkaar aan in de zin dat wanneer het ene argument weerlegd is, het volgende van stal wordt gehaald om de bres in de verdedigingswal te dichten. Gay's opzet is nu om deze argumenten een voor een te ontkrachten, en via een serie positieve claims voor de psychoanalyse de relevantie van deze discipline voor de geschiedwetenschap aan te tonen.

Een eerste vereiste is dan natuurlijk om te bewijzen dat het 'boekje des levens' niet voldoende is voor de historicus, en dat deze een wetenschappelijk gefundeerde psychologie nodig heeft om zijn materie adequaat te kunnen vatten. Alleen de psychoanalyse – stap twee van de argumentatie – kan een dergelijke rol vervullen. Zij is universeel toepasbaar (de hedendaagse historicus, de oude Egyptenaar en de Kwaiutl-Indiaan zijn neven van elkaar, zo merkt Gay minzaam op), en biedt een welkome aanvulling op het conceptuele instrumentarium van de historicus, die zich al te vaak blindstaart op de notie 'eigenbelang' en te weinig oog heeft voor de rol van passies en driften in de geschiedenis. De psychoanalyse biedt waardevolle inzichten in het gedrag van iedereen, en is niet alleen op neuroten en psychoten van toepassing. De psychoanalyse heeft ook een cultuurtheorie – zo betoogt Gay –, hetgeen maakt dat zij ook het gedrag van collectiviteit kan verhelderen en niet slechts dat van individuen. Ook de geschiedwetenschap zou derhalve van psychoanalytische inzichten kunnen profiteren.

Om te laten zien dat dit alles geen loze kreten zijn, schetst Gay tenslotte zijn visie op de 'integrale' geschiedenis, waarin de psychoanalyse als volwaardig element van de historische optiek wordt erkend. De studie van Erikson over Luther en het boek van Dodds over de Grieken en het irrationele fungeren hier als voorbeelden.

Zoals gezegd, is het boek niet overtuigend. Zo is het maar zeer de vraag of de psychoanalyse zo'n marginale positie inneemt. Op het institutionele vlak is dit in de Verenigde Staten, bijvoorbeeld, nauwelijks meer het geval. Eettelijke wetenschappelijke tijdschriften worden er gepubliceerd over de zogenaamde 'psychohistory'. Er bestaat zelfs een 'Institute of Psychohistory' in een aantal steden in de Verenigde Staten, waarvan de leden een keer per maand bijeenkomen om zich over de materie te buigen. En 'psychohistory' is aan een aantal universiteiten (waaronder een aantal zeer gerenommeerde) als afstudeerrichting erkend. Hier valt dus nauwelijks van 'marginaliteit' te spreken!

Soms zijn er ook opvallende lacunes in Gay's boek te constateren. De discussie, die al jarenlang in de culturele antropologie

woedt over de vraag of het Oedipuscomplex overal op aarde te vinden is, wordt door Gay met een simpele voetnoot afgedaan. En ook zijn interpretatie van de psychoanalyse is vrij beperkt: hoewel ze meer omvat dan alleen Freud, wordt er, bijvoorbeeld, met geen woord gerept over de Franse school van Lacan, terwijl daar nu juist excursies naar het domein der cultuurtheorie zijn gemaakt. Gay's opmerking dat in Frankrijk er weinig of niets aan de psychoanalytische geschiedschrijving wordt gedaan, kan dan ook niet anders dan met enige bevreemding worden ontvangen. Opvallend is ook de totale afwezigheid van Michel Foucault in Gay's boek. Foucault, immers, is in de Verenigde Staten zeer populair. Bovendien is hij degene geweest die in zijn laatste boeken getracht heeft een niet-psychoanalytische theorie van de Griekse seksualiteit te ontwerpen. Wanneer Dodd's boek over de psychologie der Grieken met zoveel bewondering wordt aangehaald, dan ligt het toch voor de hand om Foucault ook te citeren en aan te geven waarom Dodd's aanpak zoveel beter is! Tenslotte lijkt ook Gay's bereidwilligheid om de psychoanalyse het predicaat 'wetenschappelijk' toe te kennen vrij prematuur. Bij grondige lectuur blijkt het door Gay aangehaalde 'empirische bewijsmateriaal' voor de psychoanalyse magerder te zijn dan hij wil doen geloven! Na al deze kritische opmerkingen is het misschien goed om nogmaals enkele kwaliteiten van het boek te signaleren. Het is goed geschreven, en biedt stellig een goede inleiding op een fascinerende discussie. Een substantiële bijdrage aan de discussie is het echter zeker niet.

Bernard Bouwman

FILOSOFIE

Max Horkheimer, Theodor Adorno, *Dialektiek van de Verlichting. Filosofische fragmenten*. SUN, Nijmegen 1987, 280 blz., f 44,50.

Jan Baars, *De mythe van de totale beheersing. Adorno, Horkheimer en de dialektiek van de vooruitgang*. SUA, Amsterdam 1987, 277 blz., f 35,-.

Precies veertig jaar nadat bij uitgeverij Querido van Max Horkheimer en Theodor Adorno 'filosofische fragmenten' verschenen onder de titel *Dialektiek der Aufklärung*, is daarvan een Nederlandse vertaling uitgekomen. Het boek mag beschouwd worden als het hoogtepunt in de samenwerking van deze twee kopstukken uit de 'Frankfurter Schule'. Het is ontstaan tijdens de Tweede Wereldoorlog toen beiden, beroofd van de illusie dat de situatie in Europa zich nog ten goede zou keren, als vluchteling in de Verenigde Staten verbleven.

In hun maatschappij-analyse (die in eerste instantie een maatschappijkritiek is) concen-

treren zij zich op de Verlichting en op al wat daaruit is voortgekomen. Het is het Verlichtingsdenken geweest dat de mens het instrumentarium in handen heeft gegeven om zich te ontworstelen aan de overmacht van de natuur en door rationeel denken te komen tot wat Weber zo treffend noemde de 'Entzauberung der Welt'.

De tragiek is echter dat deze hoopvolle mogelijkheid volledig in haar tegendeel is omgeslagen. Hoewel met name Horkheimer in de jaren 1920 en een deel van de jaren dertig als directeur van het roemruchte Institut für Sozialforschung nog gelooft in de mogelijkheid van een op basis van rationeel denken planmatig geregeerde samenleving, doet de opkomst van het fascisme en het stalinisme inzien dat de rationele natuurbeheersing uitloopt op een praktijk van totale beheersing en tenslotte vernietiging van de mens.

Onder de titel *De mythe van de totale beheersing* is aan de Universiteit van Amsterdam een proefschrift verdedigd dat een 'kritische interpretatie' wil geven van het denken van Adorno en Horkheimer in verband met de dialectiek van de Verlichting. Voor een deel komt deze interpretatie neer op een exegese zoals we dat wel meer aantreffen wanneer het werk van invloedrijke filosofen betreft, zeker wanneer het zoals hier gaat om een werk dat sterk fragmentarisch en paradoxaal van karakter is. In dit proefschrift zet Jan Baars echter ook een aantal andere werken naast de *Dialektiek der Aufklärung* en ziet daarmee een zekere samenhang.

Hij onderscheidt een periode in het oeuvre van Adorno en Horkheimer die ruwweg samenvalt met de komst van Adorno naar de VS (begin 1938) en beider terugkeer naar West-Duitsland (eind 1949). Het gaat daarbij voornamelijk om de *Dialektiek der Aufklärung* en om hun bijdrage aan het grote sociaal-psychologische empirische onderzoek dat uitmondde in de studie *The authoritarian personality*. Dit werk is met name bekend geworden door de daarin geconstrueerde F-schaal, waarmee een fascistoïde instelling 'meetbaar' zou zijn. Uit de beide werken is vaak afgeleid dat de auteurs na 'Auschwitz' geen perspectief meer zagen voor een wereld waarin het totalitaire denken zulke gruwelijke vormen had aangenomen.

Hoewel Baars laat zien dat met name Adorno (die in het boek de meeste aandacht krijgt) zelfs de Verenigde Staten als een potentiële totalitaire staat beschouwt, toont hij ook aan dat er sprake is van een 'kritische identificatie' met de Verlichting. De *Dialektiek der Aufklärung* is in deze visie geen klaagzang zonder uitzicht, maar een 'anamnetisch retrospectief'. Door de bewustwording van dit ontsporingsproces kan er ook enige verbetering optreden, al blijft na de behandeling door Baars van het latere

werk van Adorno de twijfel bestaan of er nog van enig optimisme sprake kan zijn.

Het is geen vrolijke boodschap die Adorno en Horkheimer brengen, ook is er nogal het een en ander op af te dingen zoals de te snelle generalisaties vanuit de actuele 'Zeitkern' die hun denken zo sterk beïnvloedde: de specifiek Duitse situatie. Maar wie de moeite neemt zich in hun werk te verdiepen en het jargon voor lief te nemen ('verdingelijkt bewustzijn') komt terecht in een fascinerende denkwereld waarin, in tegenstelling tot de hedendaagse 'nieuwe filosofen', menselijke solidariteit nog een rol kan spelen.

L. Dorsman

GROTE OVERZICHTEN

Jacques Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*. Wereldbibliotheek, Amsterdam 1987, 612 blz., f 79,50 (vert. uit het Frans door Roland Fagel en Luuk Knippenberg). Ook verschenen als paperback (f 42,50).

Waarom zou je een Frans boek over de middeleeuwen, dat al ruim twintig jaar oud is, in het Nederlands laten vertalen in een tijd waarin overal ter wereld juist op het vlak van de middeleeuwse geschiedenis zoveel activiteit wordt ontplooid? Misschien omdat het huidige onderzoek vrijwel nooit leidt tot publikaties die een algemene visie op het hele tijdvak uitdragen? De meeste mediëvistische bewegingen bewegen zich op een — in tijd en ruimte — beperkt deelgebied. Recente overzichtswerken behandelen slechts een 'stukje' van de middeleeuwen: de twaalfde-eeuwse renaissance, de — waanzinnige (?) — veertiende eeuw of het 'herfsttij' van de late middeleeuwen. Nieuwe handboeken worden nauwelijks geschreven, oude worden bijgewerkt. Het bezwaar van (door studenten te gebruiken) handboeken is dikwijls dat ze té feitelijk zijn, dat ze zich te zeer concentreren op de geschiedenis van koningen, keizers en pausen en in zekere zin ook dat ze 'tijdloos' zijn: er is geen duidelijk verband aan te wijzen met een bepaalde onderzoeks aanpak of stroming in de moderne geschiedwetenschap.

Het nu vertaalde boek van Le Goff is niet als handboek geschreven. Het verscheen in 1964 onder de titel *La civilisation de l'Occident médiéval* in de luxueus uitgegeven serie 'Les grandes civilisations' bij Arthaud. Een serie die bedoeld was voor een algemeen, maar wel behoorlijk ontwikkeld lezerspubliek. In feite was Le Goff toen zijn tijd ver vooruit. Zijn boek behandelt de middeleeuwen vanuit een invalshoek die pas veel later door meer mediëvisten tot de hunne is gemaakt. Na al die jaren kan het inderdaad dienst doen als handboek voor geschiedenisstudenten.

De actualiteit van Le Goffs boek is al aan de inhoudsopgave af te lezen. In het eerste deel beschrijft hij — als in een handboek — de 'historische ontwikkeling' van West-Europa in de middeleeuwen (blz. 14-142). Deel II is veel omvangrijker (blz. 145-457) en gaat over de middeleeuwse cultuur. Het door Le Goff gehanteerde cultuurbegrip is ontleend aan de antropologie en de etnologie. De ontwikkeling van het denken en doen van de middeleeuwse mens staat centraal. Een van de negen hoofdstukken is geheel gewijd aan 'Mentaliteit, gevoelswereld en levenshouding' in de periode van de tiende tot en met de dertiende eeuw. Ook in alle andere hoofdstukken wordt niet alleen nagegaan hoe de veranderingen op demografisch, economisch, technisch, godsdienstig en politiek gebied tot stand kwamen, maar tevens wat die veranderingen voor de mensen betekenden.

Deze antropocentrische benadering van het verleden, die vanaf het eind van de jaren zestig geleidelijk aan steeds meer navolging heeft gevonden in (en buiten) de kringen van de *Annales*-historici waartoe Le Goff behoort, zorgt ervoor dat ook de niet-ingewijde lezer zich met de middeleeuwen en de middeleeuwers kan identificeren.

Het door Le Goff geschilderde beeld van de verhouding tussen de reële, materiële toestanden in de middeleeuwen en de manier waarop tegen die werkelijkheid werd aangekeken, is gebaseerd op zeer uiteenlopend bronnenmateriaal, zoals afbeeldingen en door archeologen aangedragen gegevens. Veel observaties zijn ontleend aan verhalen- en fictionele bronnen (onder meer legenden, dromen, visioenen), materiaal dat tot dan toe door veel mediëvisten als te weinig betrouwbaar terzijde was geschoven. In dit werk gunt Le Goff zich niet steeds de tijd en de ruimte om zijn conclusies op basis van deze bronnen voldoende toe te lichten. Uit andere publikaties van zijn hand blijkt dat zijn interpretatie over het algemeen met de nodige zorgvuldigheid geschiedt.

Het aardige is dat we achteraf kunnen vaststellen dat in het boek aandacht wordt gevestigd op problemen die in de periode daarna door Le Goff zelf of door andere mediëvisten aan een nader onderzoek zijn onderworpen. De problematiek van de drie orden, waaraan Georges Duby een grote studie wijdde (1978), de rol van ketters en andere marginale groepen in de samenleving, de aanvankelijke afwezigheid van het vagevuur in het beeld dat men had van het hiernamaals, en nog tal van andere (onderzoeks)thema's komen aan de orde in deze meeslepende weergave van de Europese geschiedenis van de middeleeuwen. Er zijn zelfs passages aan te wijzen waaruit Eco zijn inspiratie voor *De naam van de roos* kan hebben geput!

De nadruk valt op de periode van de tiende tot het begin van de veertiende eeuw, vol-

gens Le Goff het tijdvak waarin de middeleeuwen in West-Europa pas echt creatief werden. In de inleiding van de Franse uitgave — die in de vertaling om onduidelijke redenen is weggelaten en vervangen door een introductie van prof.dr. P.H.D. Leupen — verontschuldigde Le Goff zich ervoor dat hij een wel erg somber gekleurd beeld van de middeleeuwen geeft, waarin hongersnoden, epidemieën, oorlogsgeweld en andere gruwelen de toon bepalen. Ik denk dat het meevalt: de lezer zal met Le Goff constateren dat de middeleeuwen er een totaal ander wereldbeeld op nahielden dan wij twintigste-eeuwen en dat ze onder totaal andere omstandigheden het hoofd boven water moesten zien te houden, maar dat er toch ook veel herkenningpunten zijn. Doordat de auteur zelf zo gefascineerd is door de menselijke gedragingen en omdat hij met grote trefzekerheid de juiste voorbeelden heeft weten te kiezen, heeft zijn boek in de loop der jaren niet aan actualiteit en zeggingskracht ingeboet.

De cultuur van middeleeuws Europa is té omvangrijk om te kunnen dienen als eerste introductie voor Vwo/Havo-leerlingen. Als zij echter door hun docent — bijvoorbeeld aan de hand van de vrij gedetailleerde inhoudsopgave — op een bepaald spoor worden gezet, dan zullen zij ongetwijfeld ook geboeid raken door de passages van Le Goff over deelonderwerpen als 'lichamelijk lijden en epidemieën', 'vrouwen en kinderen', 'hoofse liefde, moderne liefde', 'de onttovering van de natuur', enz., enz. Bovendien bevat het boek veel overzichtskaartjes en een uitgebreide bibliografie. Alleen in de gebonden uitgave zijn tientallen foto's van uitstekende kwaliteit opgenomen en een al even nuttig beredeneerd overzicht van middeleeuwse termen en namen die in het boek voorkomen. De chronologische tabellen uit de oorspronkelijke Franse uitgave zijn vermoedelijk om financiële redenen weggelaten.

Marjoke de Roos

J.W. Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnev*. Uitgeverij Van Oorschot, Amsterdam 1988.

Rond 1840 stelde Gogol al in 'Dode Zielen' zijn beroemdgeworden vragen 'Vlieg ook jij, Rusland, niet zo voort, net als een snelle trojka die niemand kan inhalen? ... Rusland, waar stuif je dan naar toe?'

Momenteel kan ook de gewone krantenlezer zich soortgelijke vragen stellen over de effecten van perestrojka en glasnost. Het onmogelijke lijkt denkbaar te worden: stuiven we af op een delenisatie en een rehabilitatie van Trotzky? Uiteraard heeft Bezemer op deze futuristische vraagstelling geen antwoord. Beter nog, als rechtgeaard historicus wil hij dat ook niet. Zijn bescheiden

doelstelling is slechts de doorsnee krantenlezer 'enige historische achtergrond' te verschaffen bij het consumeren van zijn dagelijkse portie sovjetvoer.

Logischerwijs behandelt het boek voornamelijk de *politieke* geschiedenis van Rusland en de Sovjet-Unie omdat het uitgestrekte rijk nu eenmaal nooit het voortouw heeft genomen op het terrein van economie en cultuur en omdat de meeste berichten uit de Sovjet-Unie zich zeer wel laten etiketteren als politiek.

Meer dan 1100 jaar geschiedenis van een land samenvatten in een kleine 400 bladzijden vergt niet alleen een gedegen comprimering maar herbergt ook twee gevaren. Enerzijds het risico van een droge opsomming van een schier eindeloze reeks tsaren en hun gesta, anderzijds het gevaar van een beschrijvende geschiedsvorm zonder waardeoordelen. Bijzonder knap laveert Bezemer tussen Scylla en Charibdis door. Zijn schrijfrant is plezierig en van een ouderwetse gedegenheid. Vaak zijn zijn afsluitende opmerkingen over een verschijnsel of gebeurtenis ware stilistische pareltjes. Een voorbeeld hiervan. Op blz. 124 beschrijft hij het inkapselen van de kozakken in het establishment rond 1770 als volgt: '*Met de transformatie van het kozakkendom in een steunpilaar van de gevestigde orde verliest het sociaal protest in Rusland meer dan een eeuw body.*'

Dat Bezemer ook waardeoordelen niet uit de weg gaat moge blijken uit het volgende voorbeeld. Op het 22ste congres van de CPSU in 1961 werd een rijkelijk optimistisch document '*Communisme. De wereld van morgen*' aangenomen. Twee kenmerken onderscheiden een communistische maatschappij van een socialistische: de voorziening naar behoefte en het afsterven van de staat. Over het tweede merkt Bezemer droogjes op: '*Men vraagt zich uiteraard af welk welvaartspeil de sovjetideologen voor ogen zweefde, wanneer zij het hadden over overvloed. Op dit punt hielden zij zich echter op de vlakte. Maar zij verwachtten van de communistische consument klaarblijkelijk een zekere soberheid. Door deze interpretatie begon de communistische maatschappij bedenkelijk te lijken op een kapitalistische verzorgingsstaat met een wat uitgebreider samenstel van collectieve voorzieningen en een wat lager levenspeil. Voor de sovjetburger van 1960 was dit ongetwijfeld een aantrekkelijk vooruitzicht, maar men kon zich afvragen of daarvoor heel die bloedige omhaal sinds 1917 nodig was geweest.*' Mijn grootste bezwaar tegen het boek is het ontbreken van anekdotes. Dit temeer omdat Bezemer er eens echt goed voor gaat zitten om het verhaal van 862 tot de dood van Brezjnev uit de doeken te doen. Het moet dan toch mogelijk zijn bij het verhaal over bijvoorbeeld de 18de eeuw een zodanig anekdotisch coloriet aan te brengen dat schilderachtige figuren als Peter en Ca-

tharina meer reliëf krijgen. Soms gaat mij de gecompriëerde stijl te ver, bijvoorbeeld als hij op blz. 325 stelt: '*Imre Nagy werd gevangen genomen en in 1958 terechtgesteld*'. Waarom is hier het vrijgeleide en het schijnproces niet genoemd?

Mijn detailkritiek neemt niet weg dat de grote verdienste van het boek is een eerste geslaagde poging te zijn om de geschiedenis van Rusland toegankelijk te maken voor een breed Nederlands lezerspubliek. Het is bovendien in Toynbeestijl niet *de* geschiedenis van Rusland maar *een* geschiedenis van Rusland.

F.R. Kat

H.A. Diederiks e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat: de modernisering van West-Europa sinds de 15e eeuw*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1987, 452 blz., prijs f 59,00.

Onderwerp van dit boek vormt de modernisering van een viertal landen in West-Europa in de periode van de late middeleeuwen tot in de 20e eeuw. Onder modernisering wordt verstaan het geheel van interdependente ontwikkelingen dat er toe heeft geleid dat West-Europa in de onderzochte periode sterk ging lijken op een — wat wordt genoemd — 'industriële samenleving'.

Een dergelijke samenleving heeft volgens de auteurs de volgende kenmerken:

1. het merendeel van de produktieve bevolking werkt in de nijverheid of in de economische en maatschappelijke dienstverlening;
2. de opbrengsten per boer zijn zeer hoog, terwijl toch de niet-agrarische produktie de agrarische overtreft;
3. de samenleving is doordrongen van het marktmechanisme;
4. de sociaal-politieke ordening is gebaseerd op gelijkheid van alle burgers voor de wet, op de soevereiniteit van het volk als geheel;
5. het gezag van de overheid heeft een rationele grondslag;
6. vrijwel alle burgers kunnen lezen en schrijven.

De waarnemingen zijn 'beperkt' tot Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland.

Het boek dankt zijn ontstaan aan het onderwijs in de sociale geschiedenis aan de RU te Leiden. Door de grote toeloop van studenten en de invoering van de 'tweefasenstructuur' ontstond daar behoefte aan een redelijk beknopt algemeen overzicht. Uit de daartoe gemaakte syllabi is dit werk voortgekomen.

Na een inleiding, waarin ondermeer de kenmerken van agrarische respectievelijk industriële samenlevingen op een rij gezet worden, komen drie aspecten van agrarische samenlevingen aan bod, de bevolking, de

sociaal-economische structuur en de sociale groepen. De aspecten worden voor de vier onderzoeksgebieden in de tijd ruwweg tussen het einde van de 15e en het einde van de 18e eeuw gesitueerd. In een soort overgangshoofdstuk worden vervolgens puntsgewijs de factoren besproken die van belang zijn geweest bij de overgang van overwegend agrarische naar overwegend industriële maatschappijen. De volgende vijf hoofdstukken gaan vooral over samenlevingen van het industriële type (vanaf eind 18e eeuw). Behandeld worden de veranderingen in de landbouw en de bevolking, de groei van de industriële produktiewijze en de gevolgen daarvan, de reacties van de verschillende sociale groepen daarop, en de komst van de verzorgingsstaat. Afgesloten wordt met een conclusie, die echter ook een soort verantwoording achteraf is. Ieder hoofdstuk is voorzien van een beredeneerde bibliografie. Een trefwoordenlijst ontbreekt, maar dat is gezien de uitgebreide inhoudsopgave geen echt gemis.

Naar mijn mening wringt er iets in de opbouw van het boek. Het gaat in dit werk, zoals al aangegeven, om de modernisering van een viertal landen. Voor de auteurs betekent modernisering duidelijk meer dan industrialisatie of industriële revolutie. De wijzigingen in de produktiewijze binnen de nijverheid zijn, zoals zij zelf zeggen, 'slechts één facet van een complex van onderling samenhangende veranderingen' (p. 433). Een gedeelte van die veranderingen vond — en dat signaleren de auteurs ook — plaats vóór er sprake was van industrialisatie in de nijverheid. Waarom hebben zij dan toch het begin van de industriële revolutie (in *Engeland nota bene!*) als een scheidslijn gebruikt, daarmee geweld doend aan de duidelijk aanwezige continuïteit in de ontwikkelingen? Zelf zeggen zij hierover dat zij niet ontkwamen aan de constatering dat de industriële revolutie een zeer ingrijpende en fundamentele wijziging in de behandelde samenlevingen teweeg bracht (p. 432). Dat is natuurlijk ook zo, maar datzelfde geldt voor andere gebeurtenissen zoals bijvoorbeeld de enclosures in Engeland in het begin van de 16e eeuw. Maar het belangrijkste is naar mijn mening dat de caesuur niet past binnen het gekozen concept.

Na deze wat kritische woorden nu de positieve kanten van het boek. Diederiks c.s. zijn er in geslaagd op een heldere wijze de meest recente inzichten met betrekking tot de economische en sociale geschiedenis op schrift te stellen. Met name het deel over de ontwikkelingen vóór 1750 vind ik van hoge kwaliteit. Het boek is zeer geschikt als naslagwerk en er staat aardig cijfermateriaal in, dat op vrij eenvoudige wijze voor het onderwijs geschikt gemaakt kan worden. Kortom, het gaat hier om een goed handboek economische en sociale geschiedenis en op dit moment waarschijnlijk zelfs om

het beste.
Hans Hillebrand.

L.J. Zimmerman, *Politieke economie van Plato tot Marx*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1987, XII + 416 blz., f 95,—.

Er zijn twee aspecten aan de geschiedenis van de economische wetenschap: dat van de economische analyse, dus de groei van economische theorie als een set van analytische werktuigen voor de studie van economische verschijnselen; en de ontwikkeling in het economisch denken, namelijk de sociaal-filosofische en politieke en sociale visies der oude economen. Zimmerman kiest vooral voor de laatste optiek. Hij laat de politieke economie omstreeks 1870, dus na John Stuart Mill en Karl Marx, ophouden. Daarna is, aldus de auteur, de economische wetenschap, althans de dominerende neo-klassieke tak, de tour van de zuivere analyse opgegaan: de pure economische theorie, toenemend in wiskundige vorm gegoten en geabstraheerd van empirie en van concrete maatschappelijke vraagstukken.

Het boek start met de Oudheid, te beginnen bij Plato en Aristoteles. Daarna stelt het de in theologie en ethiek gedoopte economische denkbeelden der middeleeuwse scholastici — Thomas van Aquino — aan de orde. Vervolgens verschijnen de mercantilistische en populationistische ideeën tot omstreeks 1750 alsmede de Franse fysiocratische school en A.R.J. Turgot. Uit de klassieke liberale school, 1776–±1870, ontmoeten we vooral Adam Smith, David Ricardo, Thomas Malthus — bij deze bevolkingsleer en economische theorie — en J.S. Mill. Daarna volgen hoofdstukken over het sociaal utopisme van de 19e eeuw en zijn wortels in eerdere eeuwen en over Karl Marx en Friedrich Engels. Het boek sluit af met een hoofdstuk over enkele, ten dele in de 20e eeuw doorlopende, tegenstromen tegen de a-empirische en a-politieke theorieën, en wel de Duitse Historische School, de Amerikaanse institutionalisten en het, onder meer in de econometrie uitmondende, statistische onderzoek.

In de loop van dit lange verhaal komen de hoofdstromen en leidende figuren uit de geschiedenis van het economisch denken tot hun recht. Hoewel de optiek van het economisch denken overheerst, krijgt de lezer wel degelijk ook een inzicht in de groei van de analytische economie.

Natuurlijk stelt men zich de vraag, of — althans in welke mate — na 1870 de politieke economie ophoudt. Zimmerman zelf wijst er al op dat de overgang naar een zuiver theoretische, geacademiseerde economie geleidelijk is geweest. Bovendien is de politieke economie in feite ononderbroken en tot op heden doorgegaan.

Zimmerman kondigt in het begin van z'n

kleio

boek (blz. 33-34) aan ook aandacht te geven aan maatschappelijk-historische achtergronden van de economische gedachtenstelsels. In feite gaat hij evenwel slechts zeer summier op dit aspect in. Bovendien zijn de weergaven van, bijvoorbeeld, de middeleeuwse samenleving (blz. 54) en van de relatie tussen religieus dissidentisme en kapitalistisch ondernemerschap (blz. 63-64) kwestieus of op zijn minst achterhaald. De kracht van het boek zit echter in de weergave van de stelsels van denken en theorie. Dit laatste is in het algemeen correct en volledig gebeurd. Dat is aan de auteur wel te vertrouwen. De presentatie is helder, beknopt en kernachtig. Zijn stijl is tevens onderhoudend en de tekst gelardeerd met welgekozen citaten en korte levensschetsen van de allergrootsten onder de besproken denkers. Het tijdsgewricht rond 1870 moge minder dan Zimmerman wil doen geloven een overgang markeren, het beëindigt wel de perioden waarin de grondslagen van de latere fasen van denken en analyse zijn gelegd.

Het boek is duidelijk gericht op de algemeen-ontwikkelde lezer. 'Algemeen ontwikkeld' impliceert wel dat de lezer die kennis van de grondslagen van de economie bezit, gemakkelijker door de tekst zal koersen dan iemand die zo'n kennis mist.

A.C.A.M. Bots

DE DOOD IN DE HISTORIE

De recensies zijn geschreven door Anton J.L. van Hooff

Philippe Ariès, *Het uur van onze dood*. Elsevier, Amsterdam/Brussel 1987, 677 blz., enkele afbeeldingen, f 49,50.

Philippe Ariès, *Het beeld van de dood*. SUN, Nijmegen 1987, 240 blz., 250 afb., f 34,50.

L. Breure, *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de 14e en 15e eeuw*. Verloren, Hilversum 1987, 298 blz.

Wat is de dood toch populair. Historische lijkepikkers scharrelen rond op oude kerkhoven, bladeren in oude testamenten en vermeien zich in oude grafrituelen. Het boek van het hoofd van de historische aansprekersbeweging is nu gelukkig ook in het Nederlands beschikbaar; is de lektuur van *L'homme devant la mort* toch een hele onderneming. De vertaling van Renée de Roo-Raymakers weet de waardigheid van de Franse versie goed over te brengen. Kennis die bij de Franse lezer wordt verondersteld, wordt aan het Dietse publiek bijgebracht via discrete noten. Meestal is het een hachelijke zaak als de vertaler dingen toevoegt, maar deze noten zijn in het geheel

niet pedant. Jammer dat de gerenommeerde uitgeverij een aantal onhebbelijke zetfouten heeft laten passeren.

Het *magnum opus* van Ariès is natuurlijk een magistraal werk, maar toch — zoals Elsschot toegaf te doen bij de Russische klassieken — kijk je als lezer toch af en toe of je al over de helft bent; de gedachtenlijn is vaak toch wel zeer overwoekerd door bronnenpresentatie. Als in negentiende-eeuwse romans worden veel beelddocumenten uitvoerig beschreven. Het is daarom een groot genoegen het boek van de SUN erbij te hebben: 250 afbeeldingen bieden een uitvoerige beelddocumentatie van de dood. De veel compactere tekst geeft eigenlijk een duidelijker beeld van Ariès' onderscheidingen dan zijn hoofdwerk; het is zeer goed mogelijk alleen met dit platenboek in de hand een goed idee te krijgen van de mentaliteit van het sterven.

Niet aardig is het van Ariès en zijn helpers dat zij toch niet alle beschreven stukken afbeelden. Een ander negatief puntje: de vertaling van Jeanne Holierhoek is mij iets te statig. Maar overigens vinden allen die zich tot nu toe wat geschaamd hebben over hun neiging exotische kerkhoven te bezoeken voldoende wetenschappelijke legitimatie voor hun morbide belangstelling.

De doodsstroom heeft ook de Lage Landen bereikt. Niet de vergezichten van Ariès worden ons door Breure in zijn proefschrift voorgeschoteld; we kijken op de boorden van IJssel naar de Broeders des Gemeenen Levens. Breures gedegen studie zal alleen kenners van de laat-middeleeuwse spiritualiteit opwinden. Pogingen om psychologisch licht te laten schijnen over de donkere hoeken in de zielen van de Devoten, maken geen overtuigende indruk. Ook het gebruik van de computer om bepaalde vaste woordverbindingen te traceren en de gevonden gegevens te gebruiken om ontwikkelingen aan te wijzen, maakt een modieuze indruk. Dit soort lexicologisch tellen berust op de misvatting dat woordbetekenissen permanent zijn. Maar in de eerste helft van het boek is veel goeds te beleven aan de goede dood van een groepering die onmiskenbaar een Nederlands geesteskenmerk draagt: praktisch en scrupuleus.

Hans-W. van Helsdingen, *Politiek van de dood. Begraven tijdens de Franse revolutie*. SUA, Amsterdam z.j., 160 blz., enkele afbeeldingen, f 27,50.

De dood is in, ook als historisch fenomeen. Na het lange-termijn-werk van Ariès en Vovelle is nu kennelijk de tijd gekomen dat hun algemene uitspraken getoetst worden aan de verschijnselen van een beperkte tijd. Het gevaar van epigonisme is groot als men op de historische milimeter gaat werken, maar Van Helsdingen is niet een slaafs na-

volger van de meesters van de mentaliteitsgeschiedenis. Hij laat zien dat na de korte hausse in uiterst seculier en egalitair begraven de tegenkrachten komen opzetten. Het standpunt van de Kerk en de royalisten is natuurlijk reactionair (behoudens de 'constitutionele kerk' die de republiek accepteert). Maar ook in de geleerden van de oprechte revolutionairen gaan al gauw stemmen op om al te rigoreuze staatsbemoeiing en gelijkschakeling terug te dringen. De eeuwige tegenstelling tussen de beide revolutionaire idealen van vrijheid en gelijkheid wordt ook op de kerkhoven uitgevochten. Bovendien is er een behoefte de helden van de republiek na hun dood te eren. En als men het Opperwezen accepteert, waarom dan geen hiernamaals?

Omdat in de loop van de achttiende eeuw de overtuiging is ontstaan dat de lijkenbergplaatsen in de steden om hygiënische redenen niet te handhaven zijn, is het ontwerpen van nieuwe begraafplaatsen en niet-kerkelijke ceremonies een aantrekkelijk terrein voor een debat.

Van Helsdingen brengt dat debat helder in beeld. Hij laat zien dat het bekende kerkhof van Père Lachaise dat in 1804 wordt geopend, een terugkeer naar de ongelijkheid betekent. Iedere toerist die er nu rondzwerft kan de staaltjes van 'orgueil' zien.

Van Helsdingen behaalt niet het gemakkelijke succes van de historicus die zich op een kleine sector stort en vandaaruit triomfantelijk meldt dat het allemaal veel gecompliceerder is dan de globale waarheden van de profeten van de mentaliteitsgeschiedenis: hij laat zien hoe kenteringen in opvattingen in een kort tijdsbestek kunnen plaatsvinden en welke krachten de veranderingen bepalen.

Het boek verdient lezing door de historicus die gefascineerd is door de eeuwige Auseinandersetzung met de dood. Het zou me niet verwonderen als de leraar-historicus die de Franse revolutie ziet opdoemen zijn wat sleetse verhalen kan verversen door het materiaal uit '*Politiek van de dood*'.

PERSONEN

Gerlof Verwey, *Door de Muzen aangeraakt, een viertal historische schetsen*. De Haan, Houten 1987, f 49,50.

Deze boekjes in een cassette verschenen in de serie *De Haan Essay*. Maar geen van de geschriften kan gelden als een '*opstel, prozastuk dat de vruchten van grondige gedachtenarbeid onsystematisch maar met een persoonlijk stempel en meestal los van toon presenteert*'.

Thucydides is arm aan gedachten en is in een verbijsterend ronkende taal geschreven. Hij is eenvoudig een genie, in een al geniale beschaving, in een '*tijdvak van ongewoon*

grote en emotionele daadkracht' (??? blz. 8).

Het onzuivere karakter van Verweys stijl ontstaat door zijn neiging geen zelfstandig naamwoord zonder een kwalificerend adjectief te laten. Daardoor ontstaan gedrochten als 'emotionele daadkracht, gebenedijde redenaars, ongewoon rijk imaginatief vermogen (dus gewoon: verbeelding), architectonische schikking (in plaats van ordening), geschiedkundig verleden' (iets anders dan gewoon verleden?). En dat allemaal in lange, gecompliceerde zinnen die niets anders beweren dan dat Thucydides groot is: 'vruchten van grondige gedachtenarbeid' zijn niet te bespeuren.

Maar de essayist worstelt met een probleem. Herodotus is ook groot. Dus dan zijn ze alletwee groot (let op het groteske slot!): *'Beiden zijn groot vanwege hun ontzag afdwingende visie en hun stijl die van Herodotus gracieus en levendig, die van Thucydides beknopt en zakelijk, beide groots van allure. Herodotus en Thucydides: twee reuzen, die men het liefst hand in hand door de eeuwen zien heen marcheren'*.

Peinzend en schaterend verwerkt de lezer dit proza en vraagt zich af of Verwey door iets harders dan de Muzen is aangeraakt.

Eenzelfde gedragen stijl, aangevuld met een stortvloed van superlatieven, begeleidt 'Charles d'Orleans, de vijftiende eeuwse dichter'. Centraal bij deze vertegenwoordiger van de ridderscultuur staat, volgens Verwey, *'Charles' hoffelijke, oprechte, gracieuze, grootmoedige natuur, zijn fijn gecultiveerde geest, zijn vermogen het leven juist in zijn meer verfijnde aspecten te genieten en in zijn omgang met anderen de culturele aspecten te laten prevaleren ...'* (blz. 33). De hoofdpersoon wordt daarnaast nog in contact gebracht met een veelheid aan personen. Zo passeren meer dan 150 verschillende namen en een wirwar aan gebeurtenissen de revue. Het is alsof al het gelezene in één keer mag ontsnappen. Tegenstribbelen heeft hierbij geen enkele zin, de lezer móet de weg wel kwijtraken, of hij nu wil of niet!

Veel rustiger van toon en degelijker van opzet is 'Sir Philip Sidney, de ridder-poët'. Na elkaar worden de verschillende fasen uit het leven van deze 16e-eeuwer op een rij gezet. Daarbij gaat Verwey uitvoerig in op het thema van de ideale hoveling; een onderwerp dat (terecht) de schakel vormt tussen de diverse hoofdstukjes. Slechts een enkele keer gaat de schrijver zich in dit verhaal te buiten aan een overdaad aan gegevens, zoals op blz. 24, waar naast de dichtwerken van Sidney ook die van zijn tijdgenoten worden geciteerd. Het verhaal van deze Engelse edelman mag dan misschien het beste van de vier schetsen zijn, het blijft een weinig verrassende vertelling. De geïnteresseerde lezer kan daarom zonder al te

veel problemen bij andere auteurs terecht. De bijgevoegde literatuurlijst geeft daartoe alle aanleiding.

'James Boswell, de geniale dagboekschrijver', tenslotte, is niet meer dan een nette biografie. Verweys taal is minder exuberant dan in 'Thucydides', hoewel hij het normale woord nooit zal kiezen als er een exotisch ter beschikking is. Tot nadenken stemt een wending als *'Na een hartelijk afscheid van zijn ouders – zijn moeder zou hij nooit meer terugzien – stapte hij ...'*

Hier wordt de lezer wel even aan het denken gezet over de logische verbinding tussen de twee zinsdelen, maar over het geheel krijgt hij een behoorlijk verslag over wat Verwey heeft bijeengelezen. Maar een essay?

Het is maar goed dat de uitgever de vier paperbacks 'in een bijzonder kleine oplage' heeft laten verschijnen.

Anton van Hooff, Kees Torremans

Dorothee Cannegieter en Diederike van Dorsten-Timmerman, *Sir Philip Sidney, 1554–1586*. Walburg Pers, Amsterdam 1986, 110 blz., f 19,50.

In het najaar van 1986 werd in Zutphen de vierhonderdste sterfdag van Sir Philip Sidney herdacht. Deze voor velen onbekende Engelsman overleed tijdens de belegering van deze Gelderse stad. Hij was toen 32 jaar oud.

De auteurs beschrijven in een tiental korte hoofdstukken een boeiende en veelzijdige persoonlijkheid. Geboren in 1554 kreeg Sidney een opvoeding in humanistische traditie, die werd afgerond met een Grand Tour naar het Europese vasteland. Het was tijdens deze reis, dat hij voor het eerst kennis maakte met verschillende belangrijke politici en geleerden van zijn tijd. Met de meeste van hen bleef hij zijn verdere (korte) leven bevriend.

Bij zijn terugkeer in Engeland – toen 21 jaar oud – hoopte Sidney op een politieke benoeming. In 1577 vertrok hij voor een tweede maal naar het Europese vasteland, met als opdracht de mogelijkheden voor een protestants bondgenootschap te onderzoeken. Tijdens deze zending ontmoette hij Willem van Oranje in Geertruidenberg. Gedurende het verblijf werd de politieke stand van zaken besproken, waarbij een mogelijk stadhouderschap van Sidney over Holland en Zeeland werd overwogen, evenals een huwelijk met een Oranje-prinses. Daar is niets van gekomen. In 1585 vestigde hij zich in de Nederlanden, in het gevolg van zijn oom, de graaf van Leicester.

Toch blijft het niet alleen bij deze politiek-militaire activiteiten. De auteurs beschrijven nog een andere Sidney; die van hoveling, dichter en maecenas. Al sinds zijn jeugdjaren legde Sidney grote belangstel-

ling aan de dag voor het culturele. Als propagandist van de (opkomende) Engelse poëzie schreef hij enkele werken, waarvan zijn *Arcadia* de meeste roem oogstte. In korte tijd werd hij de spil van een kleine literaire kring, die bekend staat als de New Poetry. Verschillende grote geleerden uit binnen- en buitenland droegen hun werk aan hem op. Na zijn dood was er zelfs sprake van een ware legendevorming rond zijn persoon, waarbij zijn literaire kwaliteiten zeker een belangrijke rol hebben gespeeld. Maar er was meer... Sir Philip Sidney was in zijn tijd het voorbeeld van de ideale hoveling: erudiet, intelligent, godvruchtig en moedig. Deze kwaliteiten combineerde hij met een groot persoonlijk charisma. Het is juist deze veelzijdigheid, die door de auteurs knap wordt belicht. In combinatie met het hoofdstuk over de hoveling Sidney, geeft het een beknopt beeld van het Engeland onder Elisabeth I, met Sir Philip als centrale figuur.

Het is een voortreffelijk boekje, prachtig geïllustreerd. Zeker een aanwinst voor elke schoolbibliotheek.

Kees Torremans

Jamblichus/Porphyrus, *Leven en leer van Pythagoras*. Ambo, Baarn 1987, 148 blz., f 32,50. (Vertaling H.W.A. van Rooijen-Dijkman)

Gelukkig dat er uitgevers zijn die boeken niet om hun selling power, maar om hun intrinsieke kwaliteit durven uitbrengen. Of heeft Ambo gehoopt dat het legioen van esoterici in Nederland zal happen op het horen van de naam van de mysterieuze filosoof uit de zesde eeuw voor Christus? In ieder geval zijn nu in onze taal de beide Levens ter beschikking die in de late Oudheid, toen de wijzen hun brein scherpten in obscurantisme, werden geschreven door Jamblichus en door Porphyrus.

Naast Plato met zijn ideeën- en zielsleer was ook Pythagoras heel geschikt om te voorzien in de behoefte aan de 'goddelijke man' (*theios aner*): hij was wijs — hij zou als eerste het woord filosoof hebben gebruikt —, hij had zich gedragen als iemand van bovenmenselijke allure en van hem was veel onzeker: omstandigheden die hem zeer geschikt maakte voor de rol van heidense heilige.

Voor de *Bios* van Jamblichus leest als een hagiografie: Pythagoras doet wonderen, verkondigt een leer van onthechting, van zielsverhuizing, vegetarisme en getallenmystiek. Aan sommigen liet hij zijn gouden dijbeen zien, bewijs dat hij een zoon van Apollo was. Het is haast een verademing te lezen dat het op een gegeven moment in Croton tot een rebellie komt tegen deze onuitstaanbare kerel en zijn aanhang die zich in een machtspositie hadden gemanoeuvreed.

Tenslotte worden de Pythagoreeërs verdreven. De gemeenschap kon zelfs bogen op martelaren.

Door dit echech werd de kloostergemeenschap opgeheven en raakten de geschriften verspreid; de onzekerheid over de leer, die door de diaspora werd versterkt, gaf later heerlijk de ruimte aan speculaties. Daaraan geven Jamblichus en de wat nuchterder Porphyrus zich acht eeuwen later volop over.

De vertaling van Van Rooijen biedt de gelegenheid kennis te maken met het fascinerend denken en voelen van het antieke heidendom in zijn laatste fase. Het Nederlands is waardig, maar verre van onleesbaar: het respect dat beide biografen voor hun held voelen, is navoelbaar. De tekst is voorbeeldig voorzien van een doeltreffende inleiding en korte noten; zelfs een index ontbreekt niet in deze zeer verzorgde uitgave.

Anton J.L. van Hooff

H.W. Blom en I.W. Wildenberg (red.), *Pieter de la Court in zijn tijd 1618–1685. Aspecten van een veelzijdig publicist*. APA-Holland University Press, Amsterdam/Maarssen 1986, 198 blz., met illustraties, prijs f 42,40.

Met deze bundeling van een aantal voordrachten, gehouden op een symposium te Rotterdam in april 1985, wordt een gedetailleerde kijk vergund op de vormingsjaren en op de politieke en intellectuele context van de geschriften van de belangrijkste der twee gebroeders Johan en Pieter de la Court. Van Pieter de la Court werd sinds de 18e eeuw aangenomen dat deze Leidse lakenreder en publicist beschouwd mag worden als de representant bij uitstek van de Hollandse koopmans- en regentenaristocratie. In zijn geschriften trok hij van leer tegen datgene wat het particularisme van de koopmansrepubliek in gevaar kon brengen, met name het huis van Oranje, de gesloten monopolies van VOC en WIC en de gilden. Voor hem was de 'ware vrijheid' van een stadhouderloos Holland waarin stedelijke patriciaten het voor het zeggen hadden bijna 'de beste der mogelijke werelden'. In hun inleiding waarschuwen de redacteuren dat dit traditionele beeld aan revisie toe is. Origineel was Pieter de la Court eigenlijk alleen in zijn principiële afwijzing van door de overheid beschermde monopolies; in sociaal opzicht was hij geen representant van de Hollandse *upper-class* en hem interesseerden minder de theoretische dan de praktische problemen van de politiek. In een ten geleide relativeren ook Kossmann en Van Tijn de betekenis van De la Court. Desondanks, of liever: juist daarom geven zijn publicaties een aardige kijk op de Hollandse mentaliteit in de 17e eeuw.

In de afzonderlijke bijdragen worden een aantal interessante facetten van de Leidse

immigrantenzoon belicht. W.Th.M. Frijhoff geeft een becomingcommentariseerde uitgave van de reisnotities uit 1641–1643 en laat in een afzonderlijk opstel zien dat dit ego-document in de 17e-eeuwse reisjournalen een bijzondere plaats inneemt. Tijdens zijn *grand tour* komt Pieter de la Court tot het inzicht dat de theologie hem niet voldoende kan blijven boeien en dat zijn ambities meer in de richting van handel en staatkunde liggen.

M. van der Bijl geeft een helder overzicht van de ideeën van De la Court over de praktische problemen van Hollands positie binnen en buiten de Republiek en constateert dat diens visie nog anderhalve eeuw na zijn dood als actueel werd ervaren.

G.O. van de Klashorst gaat uitvoerig in op de pro-stadhouderlijke pamfletten in de periode 1650–1686 en zet de publikaties van De la Court daartegenover. De tegenstelling tussen staatsgezinden en prinsgezinden krijgt zo een beter reliëf; de ene partij relateert het algemeen belang vooral aan privébelangen van de individuele burgers terwijl de andere de nadruk legt op de *raison d'état*, de politieke eenheid en de weerbaarheid van de Republiek.

J.M. Kerkhoven en H.W. Blom vragen zich af of er wellicht contacten hebben bestaan tussen Spinoza en De la Court; hun politieke theorie vertoont namelijk veel overeenkomsten. Hun voorlopige conclusie luidt dat die overeenstemming toevallig is.

H. Wansink ten slotte meent dat de posthum verschenen 'Sinryke Fabulen' weinig afwijken van wat De la Court al sinds de jaren vijftig verkondigd had.

De redacteurs hebben in de bundel ook enkele fragmenten opgenomen uit de dissertatie van Otto van Rees uit 1851; diens kritische beschouwing over een eventuele verwantschap van De la Court met het economisch denken der Fysiocraten en van Adam Smith is nog steeds lezenswaard.

A.W.F.M. van de Sande

VROUWENGESCHIEDENIS

R.E. Kistemaker (red.), *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu*. Meulenhoff Informatief, Amsterdam 1987, 212 blz., f 45,—.

De bundel 'Een kind onder het hart', die werd uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum (deze expositie markeerde het 100-jarige bestaan van de Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie) is een bijzonder boek. Niet zozeer vanwege het onderwerp; de geschiedenis van zwangerschap en bevalling verheugt zich — gezien het aantal boeken dat de laatste tijd over dit onderwerp verschijnt

— in een groeiende belangstelling; maar meestal gaat het daarbij om monografieën, waarin één aspect, bijvoorbeeld de medische praktijk of het volksgeloof over deze gebeurtenissen, centraal staat. In *'Een kind onder het hart'* wordt de geschiedenis van zwangerschap en bevallen niet vanuit één, maar vanuit verschillende invalshoeken, geschreven; en drie van de vijf artikelen zijn geschreven door niet-historici.

In het eerste artikel geeft Fransje W. van der Waals, huisarts en docent vrouwenstudies-geneeskunde, een uitgebreid overzicht van de technische ontwikkelingen in de verloskunde sinds de zestiende eeuw. Een groot aantal chirurgijns, artsen en vroedvrouwen passeren de revue en geïllustreerd met veel voorbeelden maakt de auteur duidelijk welke bijdragen zij leverden aan de introductie van verloskundige technieken zoals 'de kering op de voet', het gebruik van verlostang, de keizersnede, de verlossing onder narcose en de vitro-fertilisatie (bevruchting buiten de baarmoeder). Dat de wetenschap niet altijd garant stond voor vooruitgang blijkt wel uit de paragraaf over kraamvrouwenkoorts: een stijging van het aantal ingrepen en inwendige onderzoeken in de moderne, 19de-eeuwse klinieken deed de sterfte onder kraamvrouwen soms schrikbarend stijgen. Overigens neemt de auteur geen stelling in de discussie over de vraag of de opkomst van de verloskunde als wetenschap voor vrouwen (vroedvrouwen en kraamvrouwen) positief of negatief heeft uitgewerkt. Wel vindt zij dat *'wij in Nederland in de gelukkige positie zijn, dat de vroedvrouw de meeste normale bevallingen doet'*. (p. 48)

De bioloog C. Naaktgeboren geeft in zijn artikel een aantal voorbeelden van volksgeloof (*'het geheel van voorstellingen dat onder de bevolking of een deel van de bevolking leeft, maar dat niet religieus gebonden hoeft te zijn'* (p. 63)) over de wederzijdse beïnvloeding van de moeder en het ongebooren kind. Naaktgeboren wil met zijn artikel *'vooral duidelijk maken dat de mensen vroeger in hun beleving van vreugde en zwangerschap of geboorte en van angst voor de dood van een kind, net zulke mensen waren als wij, ook al gaven zij op een iets andere manier uiting aan deze fundamentele gevoelens'*. (p. 64)

Ik vind dat hij daar niet helemaal in geslaagd is. Met de 5-pagina's lange inleiding over het verschil tussen 'beleven' en de 'manier van leven', tussen geloof, bijgeloof, volksgeloof en magie die het fundament zou moeten zijn voor zo'n beschouwing, wordt in de rest van het artikel te weinig gedaan.

In de twee daaropvolgende artikelen beschrijft de historicus D.J. Noordam de ontwikkeling van respectievelijk vier eeuwen huwelijk en gezin en vier eeuwen seksualiteit in Nederland. De auteur ziet een ontwikkeling van het 'zakelijke gezin' (1570–

1780) met hoge huwelijksleeftijd en grote groepen van de bevolking die ongehuwd bleven, via het 'bewierookte gezin' (1780–1890) met een groeiende aandacht voor het kind en de rol van de vrouw als moeder, naar het 'moderne, verzuilde gezin' (1890–1965). De stijgende levensverwachting had tot gevolg dat de gemiddelde huwelijksduur steeg en dat het gezin de samenlevingsvorm werd *'waarin mensen langer dan vroeger hun leven doorbrachten'* (p. 118). Na 1965 is het gezin in de verdrukking geraakt: het aantal huwelijken daalt, de huwelijksleeftijd stijgt en bewuste kinderloosheid neemt toe. In zijn artikel over vier eeuwen seksualiteit in Nederland maakt Noordam eenzelfde periodisering: 'seksualiteit zonder probleem' in de jaren 1570–1780, veranderde in 'seksualiteit als last' (1780–1890) om plaats te maken voor 'getemde seksualiteit' (1890–1965) en tenslotte 'seksualiteit in vrijheid' (1965–1987). Egodocumenten, literatuur en beeldende kunst, gerechtelijke uitspraken en wettelijke bepalingen geven een gevarieerd beeld van de beleving van en de ideeën over seksuele relaties, geboortebeperkingsmethoden, prostitutie, etcetera. Door de vele goed gekozen voorbeelden zijn de beide artikelen van Noordam zeer informatief en levendig van begin tot eind. Hij is — hoewel het een overzicht in vogelvucht is — niet oppervlakkig en ziet kans de verschillen tussen sociale groeperingen aan de orde te stellen en een aantal hardnekkige mythes (bijvoorbeeld over liefdeloze huwelijken in vroeger eeuwen) te ondergraven.

Heel interessant vond ik ook het artikel van H.M. Dupuis, hoogleraar in de medische ethiek. Zij geeft een overzicht van vooral de hedendaagse voortplantingstechnologie. Niet alleen de methode om vruchtbaarheid te beheersen, maar vooral *'de mogelijkheid om onvruchtbaarheid te behandelen is uitgesproken een zaak van deze tijd'*. Haar artikel is meer een stukje eigentijdse geschiedenis.

Naast de hier genoemde artikelen bevat *'Een kind onder het hart'* nog een aantal stukjes over onderwerpen als een zeventiende-eeuwse Nederlandse vroedvrouw, moedermelk en de fles en de baringshouding. Alles — evenals de artikelen — voorzien van mooie illustraties, die naar mijn mening soms wat meer bijschrift verdiend hadden, zodat je ze ook op zich — zonder het artikel — zou kunnen begrijpen.

'Een kind onder het hart' is een mooi, zeer informatief en interessant boek; niet alleen voor historici, maar ook voor bijvoorbeeld biologen en sociale wetenschappers. Een mooie gelegenheid voor de docenten geschiedenis, biologie en maatschappijleer eens een paar gezamenlijke lessen aan dit onderwerp te besteden.

Fia Dieteren

kleio

nummer 9/88
pagina's 36 en 37

KLEIO KRANT

DE EINDTERMEN-COMMISSIE GESCHIEDENIS

In februari jl. werd de Eindtermencommissie Geschiedenis/Staatsinrichting door minister W. Deetman geïnstalleerd. De opdracht aan de commissie is tweeledig: het doen van voorstellen aan de minister voor eindtermen basisvorming op twee niveau's, en de coördinatie van vakinhoudelijke activiteiten die in relatie tot de eindtermen plaats vinden. Medio december 1988 dient een eerste concept eindtermen gereed te zijn. Het ministerie is van plan om vervolgens in januari 1989 dit concept te verspreiden om zo reacties uit het veld los te krijgen. De commissie dient bij haar werkzaamheden het wetsvoorstel Basisvorming, de Richtlijnen-notitie van de beide bewindslieden (wat wordt wel en niet verstaan onder eindtermen), het WRR-rapport en de deelrapporten als een kader te beschouwen.

Leden van de commissie zijn (in alfabetische volgorde): C. Bogaerts (Cito), J. Brouwer, J. Greep (opleidingen), mevr. L. Hesselink (Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis), J. Koenen (VGN), A. Manning (inmiddels geen lid meer), mevr. J. Rijken (VGN), G. Schutte, J. Sniekers (SLO).

Als waarnemer namens de Educatieve Uitgevers woont B. Huikema de vergaderingen bij.

De commissie heeft de eerste periode gebruikt voor de bespreking van verschillende bestaande rapporten onder andere EPC-BRUG-rapport, HEG-rapport, Didactici over Basisvorming, pre-adviezen WRR. Daarnaast heeft men zich georiënteerd op de mogelijkheden en beperkingen van geschiedenisonderwijs aan LBO-leerlingen. Na deze eerste fase heeft de commissie geruime tijd geworsteld met een aantal knelpunten: hoe groot dient het aandeel van staatsinrichting te zijn binnen de 200 beschikbare lessen, in hoeverre kan en dient staatsinrichting geïntegreerd te worden in het onderdeel geschiedenis, dient aan leerlingen een globaal historisch overzicht aangeboden te worden of moet gekozen worden voor een aantal onderwer-

pen, welke zijn de algemene doelstellingen van ons vak, enz.

Verreweg het moeilijkste probleem wordt evenwel gevormd door de vraag: hoe concreet dienen de eindtermen geformuleerd te worden? Anders gezegd: hoe groot moet en mag de vrijheid van school en docent zijn? Omdat deze vraag nogal essentieel is in de discussie omtrent eindtermen, staan we hier wat langer bij stil.

In het wetsvoorstel staan een aantal redenen om de leerstofinhouden te formuleren in eindtermen onder andere:

- eindtermen dragen ertoe bij dat alle leerlingen ook daadwerkelijk eenzelfde kernprogramma doorlopen,
- eindtermen maken de inhoud van het onderwijs controleerbaar voor parlement en samenleving. Op deze wijze wordt uitdrukking gegeven aan de maatschappelijke verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het onderwijs,
- eindtermen bieden het kader bij uitstek voor de te ontwikkelen afsluitingstoetsen.

De minister neigt ertoe om eindtermen te rangschikken onder de deugdelijkheidseisen (zie art. 23 Grondwet) namelijk kwaliteitseisen die betrekking hebben op de inhoud van het onderwijs. Deze eisen bevorderen en bewaken de kwaliteit. Het is dan echter wel noodzakelijk, aldus nog steeds het wetsvoorstel, dat eindtermen op de lijn van abstract naar concreet zodanig worden vastgesteld dat zij voor onderwijsprogramma's van scholen een duidelijke richtsnoer zijn. In de zogenaamde Richtlijnen-notitie wordt gesteld: *'Het is niet de bedoeling dat de eindtermen het onderwijsleerproces volledig bepalen: zij dienen ruimte te laten voor aan- en invulling op schoolniveau'*.

Interessant is tevens de rol van het indexamen. Letterlijk staat in het wetsvoorstel: *'Voor basisvorming zullen naast eindtermen geen examenprogramma's worden vastgesteld; de eindtermen vormen dus mede de grondslag voor landelijke toetsen. Dit stelt*

eisen aan de formulering en de mate van specificatie van de eindtermen'.

Dit begrip specificatie wordt verderop door de minister nog eens omschreven: *'Een algemene richtlijn is: bij ieder leerstof-onderdeel c.q. bij iedere algemene doelstelling dient tenminste enige specificatie in de vorm van leerdoelen plaats te vinden. Deze specificatie kan echter nooit volledig zijn; bovendien is het uitgangspunt dat de school altijd ruimte voor in- en aanvulling moet houden'*.

Het moge duidelijk zijn dat gezien de Nederlandse schooltraditie bovenstaande opvatting over de functie van eindtermen welhaast revolutionair is. Er komen vrij harde stofomschrijvingen, die op gespannen voet staan met de huidige onderwijsvrijheid. Uiteraard zal het nooit zo ver komen dat alle scholen voor basisvorming in dezelfde week zich zullen buigen over de rol en betekenis van boeren tijdens de Franse Revolutie, maar anderzijds is het evident dat de vage omschrijvingen die sinds 1968 in schoolleerplannen staan hun tijd gehad hebben.

Samenvattend zou men kunnen stellen dat eindtermen een duidelijk richtsnoer voor scholen moeten vormen. Er dient daarbij specificatie plaats te vinden op betrekkelijk concreet niveau, met ruimte voor de scholen. Niet alles als commissie invullen en vastleggen, anderzijds wel garanties geven dat leerlingen straks de landelijke toetsen aankunnen.

Op dit moment (oktober 1988) werkt de commissie aan een model om van daaruit niet al te concrete eindtermen te formuleren. Daarbij is de gedachte om tevens een reeks globale onderwerpen aan te geven.

De commissie heeft goede hoop dat, ondanks enige vertraging rond de wisseling van het voorzitterschap, het werk op tijd gereed zal zijn.

J.C.M. Greep, voorzitter
Eindtermencommissie geschiedenis en staatsinrichting

Bestuur

De opkomst op de China-dag op 1 oktober in Leiden was grandioos. Meer dan 300 docenten waren bereid zich op hun vrije zaterdag na te scholen. Hulde, het bewijs dat er onder docenten geschiedenis grote behoefte is aan dergelijke wetenschappelijke nascholing.

Er is een brief gestuurd naar het Ministerie van Onderwijs met het verzoek om een nieuwe circulaire voor het indexamen 1989. Door een slordige lay-out en gebrek aan toelichting is het voor de Mavo docenten niet te achterhalen wat precies aan de leerlingen geleerd moet worden. Ook hebben we er in onze brief op gewezen dat het wellicht voor de examenmakers niet geheel duidelijk is geweest hoe de stofomschrijving in elkaar zat. Het examen zal nog eens grondig bekeken moeten worden. Er is ook een brief verstuurd naar de verschillende ministeries en kamerleden waarin wij aandacht vragen voor de gevolgen van het plan Oort voor geschiedenisdocenten. Door de aard van ons vak zijn er doorgaans aanzienlijke verwervingskosten. Door de nieuwe belastingplannen komt het recht op aftrek van deze kosten grotendeels te vervallen. Mr Th.O. Vreugdenhil, Tweede Kamerlid voor de VVD had in zijn reactie weinig compassie met geschiedenisdocenten. Hij stelde dat er sprake was van een algemeen probleem en dat dit zou worden opgevangen door de algemene tariefsverlaging. Daarnaast suggereerde hij fijntjes dat de bestaande regelingen bijzonder fraudegevoelig waren.

Het bestuur heeft gereageerd op het artikel van prof. Manning in de NRC. In dit artikel schrijft Manning onder de pakkende kop 'onderwijs kan niet zonder vak-historici' een aantal bijzonder onaardige dingen over het geschiedenisonderwijs. Wij hebben in onze reactie enerzijds duidelijk trachten te maken dat het inzicht van Manning in de huidige en

toekomstige onderwijspraktijk ons inziens te kort schiet. Anderzijds hebben wij er de nadruk op gelegd, dat er bij geschiedenisdocenten juist een grote behoefte bestaat aan contact met de wetenschappelijk actieve historici. Vandaar dat wij contact gezocht hebben met het Historisch Genootschap en hebben verzocht voortaan veelvuldiger door hen bij gemeenschappelijk belangrijke activiteiten betrokken te worden. Binnenkort organiseert het Genootschap een studiedag over de Tweede Wereldoorlog. Voor deze manifestatie is noch het bestuur noch de Kleio-redactie uitgenodigd.

Ook de commissie vrouwen-geschiedenis heeft gereageerd op het artikel van Manning omdat hij het examenonderwerp vrouwen-geschiedenis te gedurfd vond daar dit nog geen plaats had gekregen in historische overzichtswerken.

Natuurlijk werd het artikel van Manning geschreven nadat hij ontslag had genomen als voorzitter van de eindtermencommissie

OPROEP

In een aantal afdelingen ontbreken besturen. Voor een actieve VGN is het van belang dat alle afdelingen bevrouwd en bemand zijn. Wie wil het voortouw nemen om zijn of haar afdeling weer te doen herleven?

Het gaat om de volgende afdelingen:

Groningen
Zwolle
Assen
Venlo
Eindhoven

Belangstelling? Neem contact op met Frits Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-1686.

basisvorming. De geschillen tussen hem en de meeste andere commissieleden waren zo groot dat een vruchtbare samenwerking niet mogelijk bleek. Met zijn vertrek zijn de problemen echter niet opgelost. Mw. Ginjaar-Maas heeft opdracht gegeven de voorzitter uit eigen gelederen van de commissie te halen. Maar tegelijkertijd heeft zij gezegd dat de resultaten door een commissie van deskundigen zal moeten worden beoordeeld. En er zijn nog steeds geen duidelijke resultaten terwijl de tijd dringt. Half december moeten de adviezen van de eindtermencommissies bij de minister liggen. Ervoor moet ook nog een veldraadpleging plaatsvinden, maar de tijdnood lijkt dit een onhaalbare zaak te laten worden. Het bestuur zal zijn uiterste best doen om nog iets van deze veldraadpleging terecht te laten komen.

De excursie naar de waterlinie wordt wegens groot succes herhaald. In april zullen de ongelukken, die afgelopen voorjaar niet meemochten alsnog de kans krijgen dit interessante uitstapje te maken.

De feestelijke jaarvergadering is in juni 1989 gepland in het Rijksinstituut voor Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Joke van der Leeuw-Roord

Commissie Volwassenen- educatie

Seminar Kleio en de markt

Op zaterdag 4 maart 1989 organiseert de Commissie Volwassenen Educatie van de VGN een seminar onder de titel 'Kleio en de markt'. Het betreft een studiedag voor de in het dagavondonderwijs werkende collega's met als onderwerp de toegenomen en in de toekomst zeker nog sterker toenemende vercommercialisering van het dagavondonderwijs. Vele scholengemeenschappen voor volwassenen kennen inmid-

dels een 'private poot' in de vorm van een stichting of bv waarin onderwijsactiviteiten worden ontplooid die de wetgever verbiedt binnen de reguliere opzet van (volwassenen-)Mavo, Havo, Vwo of Meao. Dat kan variëren van een cursus praktijkdiploma boekhouden tot een hobbyprogramma over moderne Franse literatuur. Het is een onderwijsvorm gebaseerd op marktvragen en op harde kostprijsberekeningen. Het seminar 'Kleio en de markt' nu wil een antwoord formuleren op de vraag of historici in het tweede kansgebied bij deze trend moeten aanhaken.

Aan de opzet van het in Amersfoort te houden seminar wordt nog druk gesleuteld. Zeker is dat er inleiders zullen zijn uit de wereld van de commerciële onderwijsproductie. Verder komen in lezingen en workshops collega-historici aan het woord die reeds de nodige ervaringen hebben opgedaan met hun vak in de markt. Naast praktische zaken als cursusprijscalculatie worden tenslotte ook ethische aspecten aan een kritisch onderzoek onderworpen.

Half november kunnen de vaksecties geschiedenis & staatsinrichting en de schooldirecties in het volwassenenonderwijs mailing verwachten van de Commissie Volwassenen Educatie. Daarin is een gedetailleerd programma-overzicht opgenomen en een formulier waarmee men zich kan aanmelden voor deze studiedag. In de Kleio van december volgt een bijdrage die zal ingaan op de achtergronden van het seminar 'Kleio en de markt'. Noteert u de vierde maart maar vast in uw agenda en attendeert u ondertussen uw sectiegenoten op de komst van 'Kleio en de Markt'!

M. Otten (Postbus 6067, 7401 JB Deventer. Tel. 05700-30825)

- eindtermen-operatie (SLO),
- de consumentenrapporten en andere bijdragen voor 'Kleio',
- de activiteiten van de VGN-commissie 12-16 jarigen, waarin namens de Commissie PA-BO Frans Govers zitting heeft,
- de financiële situatie van de commissie,
- de informatie voor de leer-middelengids van de CRL voor 1989 over de consumentenrapporten,
- de informatie voor het AB voor een folder voor het basisonderwijs (F. Kat).

In verband met de kopy voor 'Kleio' werd besloten op korte termijn (26-10) weer bijeen te komen.

PABO-dag •

Bij de voorbereidingen van de PABO-manifestatie over startbekwaamheid op 1 november a.s. was de voorzitter van de Commissie PA-BO betrokken. In het programma was op de middag een workshop over 'Mens en Maatschappij' gepland, waar gediscussieerd werd over uitgangspunten, die geformuleerd zijn door Riny Rubbens-Aarts (KNAG), Frans Govers (VGN) en Cees van der Kooij (VGN).

Oproep •

De Commissie PA-BO van de VGN, bestaande uit onderwijsgeven, die werkzaam zijn in het basisonderwijs en aan Hogescholen met een PABO-afdeling, heeft dringend behoefte aan uitbreiding met een PABO-docent geschiedenis.

Geïnteresseerden voor deze VGN-functie kunnen telefonisch contact opnemen met Cees van der Kooij, tel. 05908-18947.

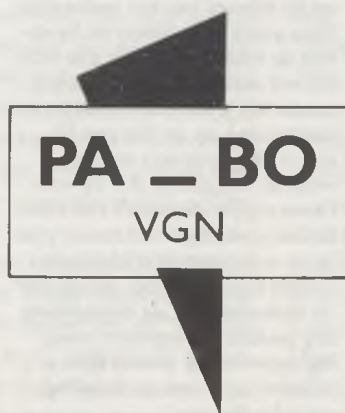
Cees van der Kooij

Verslag

VALO/OMEGA

Studiedag over de betekenis van de mens- en maatschappijvakken in het Voortgezet Onderwijs

Na langdurige voorbereiding (behalve de VALO en de OMEGA namen daaraan ook deel de diverse vakgerichte organisaties zoals KNAG, VECON, VGN, Vereniging voor Gezondheidskunde, MVLM en de SLO) werd op 6 oktober voor een kleine honderd docenten en beleidsmakers de studiedag over de betekenis van de mens- en maatschappijvakken voor het Voortgezet Onderwijs gehouden. (De beleidsmakers leken overigens wel in de meerderheid te zijn.) Er waren lezingen, een forum en werkgroepen en de volgende och-

Commissievergadering •

Op woensdag 5 oktober 1988 vergaderde de commissie PA-BO in Utrecht. Op Anita Burlet – nog steeds op verlof – na was de commissie compleet. Aan de orde kwamen:

- de evaluatie van de basisschool-

tend besteedde de VPRO nog aandacht aan de studiedag door de voorzitter Ineke Baas-Hoffschulte en Aad Nuis, één van de sprekers, te interviewen. De dagbladen hadden trouwens ook al het een en ander over de studiedag geschreven.

Doel van deze dag was vooral het belang van de M & M vakken te onderstrepen in deze no-nonsense tijd en, zoals Nuis zei, tegengas te geven tegen de wat al te sterke nadruk op de exacte vakken. Staatssecretaris Ginjaar-Maas sprak via een groot videoscherm de aanwezigen toe en daarbij nam ze wel enige afstand van de Kies Exact Actie door te spreken over Kies Evenwichtig. Het belang van een breed vakkenpakket werd door haar nog eens onderstreept. Namens de staatssecretaris was de heer A.A.M. Gommers aanwezig. Hij ontkende dat men op het ministerie alleen maar oog heeft voor de exacte vakken. Men hecht, volgens hem, groot belang aan de maatschappelijke en culturele vorming maar, meende hij, de vakken moeten zich niet te veel in hun eigen discipline opsluiten, maar moeten zichzelf meer zien in het geheel van het onderwijs.

In haar opening had Mevr. Baas al gewezen op het harde nut van de zachte vakken en in een boeiend betoog onderstreepte Aad Nuis, Tweede Kamerlid voor D'66 en schrijver, het belang van de maatschappijvakken zowel bij de vorming van mondige burgers, als bijvoorbeeld bij de vorming van toekomstige managers. Men dient zijn 'sociaal verstand' te gebruiken en om dat te ontwikkelen ziet hij zeker een taak voor het onderwijs. Overigens moeten de M & M vakken volgens Nuis dan wel 'uit de loopgraven' komen en naar de toekomst kijken.

In het Forum kreeg de heer Hol, werkzaam bij de Spoorwegen, nogal wat kritiek te verduren zowel uit de zaal als vanuit het forum zelf wegens zijn al te grote nadruk op het bedrijfsleven (de kurk van onze samenleving volgens Hol) en zijn verwijt dat het onderwijs te weinig aandacht besteedt aan dit bedrijfsleven.

's Middags waren er werkgroepen, zowel vak- als themagericht. Ze leverden veel discussie op maar waren toch te kort om de diverse stellingen te behandelen én nog eens goed te rapporteren. Echt ondoenlijk was het op basis hiervan te komen tot een goed door-dachte aanbeveling voor leerplan-ontwikkeling en veldadvisering.

Over de studiedag wordt nog een conferentiebundel uitgebracht en nu maar hopen dat het onderwijs-beleid niet blijft steken in mooie woorden maar dat we ook in de onderwijspraktijk zullen merken

dat de M & M vakken nu en in de toekomst ruimschoots aandacht krijgen; ook vanuit het ministerie van Onderwijs!

Tineke Perdeck-Schimmel

Indië in oorlog en verzet

Oorlog en verzet in Nederlands-Indië 1941-1949 en de voorlichting aan de na-oorlogse generatie

De vier organisatoren van dit symposium zijn: de vereniging Centrale van Samenwerkende Indische Organisaties (Censio), de Stichting Herdenking 15 augustus 1945, de Vereniging Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap i.o. en het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum (APS) in Amsterdam.

Plaats: Leeuwenhorst Congrescentrum in Noordwijkerhout
Tijdstip: woensdag 7 december 1988

Programma:

- 09.15 Inschrijving, ontvangst, koffie;
- 10.00-10.05 Welkomstwoord door mevr. A.J. Wassink, coördinator Werkgroep Jeugdvoorlichting van de Vereniging Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap;
- 10.05-10.20 Officiële opening door mr. drs. L.C. Brinkman, minister van WVC;
- 10.20-10.30 Toespraak door drs G.L. Cleintuar, voorzitter symposiumcommissie;
- 10.30-11.15 Lezing door J. Zwaan: 'Nederlands-Indië onder Japanse bezetting, 1942-1945'. Spreker is oud-archivaris van het RIOD en auteur van diverse boeken over de Tweede Wereldoorlog, waaronder ook Indonesië;
- 11.15-11.45 Koffie/theepauze. Boeken en materialenmarkt;
- 11.45-12.45 Discussie met forum en zaal (eerste ronde);
- 12.45-13.45 Lunch;
- 13.45-14.30 Lezing door C.A. Heshusius: 'Bersiap en het militaire optreden gezien vanuit Nederlands perspectief, 1945-1949'. Spreker is oud-beroepsofficier van het KNIL, ex-krijgsgevangene van Japan en publicist betreffende militaire onderwerpen inzake Indië/Indonesië;
- 14.30-14.45 Muziek verzorgd door de groep Projek Jambatan, bestaande uit Bert Kortz (gitaar) en Rudy Tuhusula (gedung = soort moderne, Javaanse xylofoon);
- 14.45-15.30 Lezing door dr. J.J.P. de Jong: 'Strijd of

diplomatie, de Republiek Indonesië op weg naar onafhankelijkheid, 1945-1949'. Spreker is werkzaam bij de directie Azië en Oceanië van het ministerie van Buitenlandse Zaken en onlangs gepromoveerd op een proefschrift over de dekolonisatie van Indonesië;

- 15.30-16.00 Theepauze;
- 16.00-17.00 Discussie met zaal en forum (tweede ronde);
- 17.00-18.00 Sluiting door G.L. Cleintuar en informeel samenzijn met muziek van Jambatan.

De kosten van de dag (inclusief lunch) bedragen f 65,-. Inschrijving en inlichtingen bij het APS, postbus 7888, 1008 AB Amsterdam. Tel. 020-441815.

Amsterdams Historisch Museum

Tot en met 8 januari 1989 zijn de volgende twee tentoonstellingen te zien:

Het Oostindisch Bedrijf, Amsterdam en de VOC, 1602-1799

en

Op Basis van Vertrouwen, de geschiedenis van de Amsterdamse beurs en de handel in effecten

De tentoonstelling 'Het Oostindisch Bedrijf' gaat in op vier verschillende aspecten van het VOC-bedrijf in Amsterdam:

1. Het bedrijfsterrein van de Compagnie (met de fraaie maquette van Oostenburg, waarop te zien zijn: scheepshellingen, de smederij, de touwslagerij met een lijnbaan

van een halve kilometer lengte en het Zeemagazijn).

2. Het Oostindisch Huis: het kantoor en zenuwcentrum van de kamer Amsterdam.
3. De relatie tussen de VOC en de overige handel in de stad.
4. De VOC en de consument.

De tentoonstelling 'Op Basis van Vertrouwen' gaat in op de geschiedenis van de beursgebouwen, de handel in effecten en personen die een belangrijke rol gespeeld hebben. Bovendien wordt in een videofilm aandacht geschonken aan het huidige beursstelsel.

Bij de tentoonstelling zijn *vragen en opdrachten* gemaakt voor het voortgezet onderwijs op 2 niveaus (gratis).

Bij de VOC-tentoonstelling is een *brochure* van 16 pagina's verschenen over het Oostindisch Bedrijf (voor het onderwijs: f 2,50). Er is een *stadswandeling* 'Amsterdam en de VOC', langs nog bestaande gebouwen van de VOC in Amsterdam (voor het onderwijs: f 1,-). De effectenbeurs biedt gratis een onderwijspakket 'Kapitaal? Daar maken we werk van' aan over kapitaal en de functie van de effectenbeurs.

Naar aanleiding van de tijdelijke tentoonstellingen is ook nieuw lesmateriaal gemaakt bij het gedeelte van de permanente expositie waarin aandacht besteed wordt aan de VOC. Dit bestaat uit een geïllustreerde kijktocht 'Een reis naar de Oost' voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs (f 1,- per stuk). Voor Amsterdamse scholen is er begeleidend lesmateriaal voor gebruik op school beschikbaar.

Het onderwijspakket van de effectenbeurs is verkrijgbaar bij EDU Media, tel. 02943-4525. Al het andere materiaal is te bestellen via de educatieve dienst van het Amsterdams Historisch Museum (tel. 020-5231822 op werkdagen van 13.00-16.00 uur). De educatieve dienst kan u ook nadere toelichting geven.

Conferentie keuzebegeleiding MATEM

Op 15 december zal de MateM in haar jaarlijkse decembermanifestatie de nieuwe Catalogus Roldoorbrekende Keuzebegeleiding aanbieden aan mevrouw Ginjaar-Maas, die eveneens een toespraak zal houden. De conferentie is gericht op decanen, men-

toren en anderen, die betrokken zijn bij het keuzebegeleidingsproces in de school, en zal gehouden worden in De Reehorst te Ede.

MateM

materiaalbank
onderwijs emancipatie

In het keuzeproces blijken op allerlei momenten mechanismen werkzaam te zijn waardoor een bepaalde keuze voor een meisje iets anders betekent dan voor een jongen. Deelnemers kunnen twee werkgroepen kiezen uit een totaal van tien waarin de vele mechanismen worden geanalyseerd op praktische alternatieven: zelfconcept-verheldering, beeldvorming van exacte vakken, beroepskeuzetesten, levensloopplanning, de relatie school-ouders en de invloed van de campagne Kies Exact. Zoals te verwachten bij een MateMconferentie staan praktische materialen en ervaringen centraal, onder andere van de projecten Keuzevrijheden, het LBO-emancipatieproject en een groot aantal audiovisuele producten.

Informatie en opgave bij: Ina Baartscheer, MateM 020-441815.

NACEE Fulbright Program

Docenten en deskundigen bij het voortgezet onderwijs, de lerarenopleidingen en in de leerplanontwikkeling komen in aanmerking voor beuzen voor:

- 1 jaar lesgeven
- zomerprogramma's in 'American Studies'
- korte oriëntatiereizen in de Verenigde Staten.

Lesgeven (1 jaar uitwisseling) • Nederlandse en Amerikaanse docenten ruilen gedurende 1 schooljaar letterlijk van functie; zij nemen elkaars lestaak over en wonen in elkaars huizen en gemeenschap.

De Nederlandse docent behoudt zijn Nederlandse salaris en secundaire arbeidsvoorwaarden.

Voorwaarden

- eerstegraads bevoegdheid in het voortgezet onderwijs of HBO (lerarenopleiding)
- volledige betrekking en minimaal 5 jaar leservaring
- zeer goede beheersing van de Engelse taal
- leeftijd tot 50 jaar
- Nederlandse nationaliteit.

Periode: schooljaar 1989–1990.

Toelage: reiskosten (ook voor meereizende gezinsleden) plus kosten van oriëntatie programma's in Nederland en de Verenigde Staten.

Sluitingsdatum: 15 december 1988.

'American Studies' (Zomerprogramma's) •

1. *University of Minnesota* (60 dagen)

Programma: Interdisciplinair (groeps)programma, waarin de Amerikaanse samenleving wordt bestudeerd op basis van vier geografische streken.

Voorwaarden:

- eerstegraads bevoegdheid in het voortgezet onderwijs of HBO (lerarenopleiding)
- 'American studies/literature' moet deel uitmaken van de onderwijsopdracht
- minimaal 4 jaar leservaring
- zeer goede kennis van de Engelse taal
- leeftijd tot 45 jaar
- Nederlandse nationaliteit.

Vakgebied: Engels, geschiedenis, geografie, maatschappijwetenschappen.

Periode: juli/augustus 1989

(1 week New York, 5 weken zomerprogramma, 2 weken rondreis, 1 week naar eigen keuze).

Toelage: \$ 2.700 plus collegegeld, reiskosten (ook voor de rondreis).

Sluitingsdatum: 1 februari 1989.

2. *New York University* (45 dagen)

Programma: Multinationaal, interdisciplinair, sterk pedagogisch georiënteerd (groeps)programma 'American reconciliation of cultural diversity with national unity'

Voorwaarden:

- eerstegraads bevoegdheid in het voortgezet onderwijs of HBO (lerarenopleiding) en belangstelling voor/taak in leerplanontwikkeling
- 'American studies/literature' moet deel uitmaken van de onderwijsopdracht
- minimaal 6 jaar leservaring
- zeer goede kennis van de Engelse taal
- leeftijd tot 45 jaar
- Nederlandse nationaliteit.

Vakgebied: Engels, geschiedenis, geografie, maatschappijwetenschappen, bij voorkeur met taken in ontwikkeling van leerplan-nen/studieboeken.

Periode: juli/augustus 1989

(New York City, 2 lange weekenden in het oosten en westen van de V.S., 1 week naar eigen keuze).

Toelage: \$ 2.000 plus huisvestingskosten plus collegegeld plus reiskosten (ook voor de weekendtrips)

Sluitingsdatum: 1 februari 1989.

Oriëntatie Amerikaans Onderwijs (individueel programma) •

Individueel programma, waarin de kandidaat kennis neemt van (ont-

wikkelingen in) het Amerikaans onderwijs.

Voorwaarden:

- gedegen kennis van en ruime ervaring in het Nederlands (voortgezet)onderwijs, de lerarenopleiding of leerplanontwikkeling
- actief betrokken bij de ontwikkelingen in het Nederlands onderwijs, waarbij kennis van de methoden en praktijk van het Amerikaanse onderwijs gewenst is
- leeftijd tot 50 jaar
- Nederlandse nationaliteit.

Vakgebied: specialisatie in het (voortgezet)onderwijs, de lerarenopleiding of leerplanontwikkeling (rectoren, decanen, studie- en sectieleiders, inspecteurs etc.).

Periode: 45 dagen in het schooljaar 1989–1990 (niet in de schoolvakanties)

Toelage: \$ 90 per dag plus reiskosten

Sluitingsdatum: 1 februari 1989

Inlichtingen en aanmeldingsformulieren:

Netherlands America Commission for Educational Exchange (NACEE Fulbright Program)
Nieuwe Spiegelstraat 26
1017 DG Amsterdam
Tel. 020-275421.

teleac

DE JAREN DERTIG

Op woensdag 7 december a.s. start Teleac een dertiendelige serie over deze periode uit de geschiedenis. De cursus 'De jaren dertig' is opgezet door de Engelse historicus Prof. Dr. A. Grenville en het ZDF.

Cursusboek: geschreven door de Duitse televisie-auteur Dieter Franck. Prof. Dr. P. de Rooy schreef het hoofdstuk over Nederland in de jaren dertig.

Hierin worden hedendaagse ervaringen van mensen uit verschillende delen van de toenmalige wereld beschreven. Daarbij komen overeenkomsten en doorlopende ontwikkelingslijnen aan het licht. De foto's uit dit tijdperk geven vooral ook de jongste generatie een beeld van het decennium.

Uitzendtijden: de dertien televisieprogramma's zijn vanaf 7 december a.s. wekelijks op woensdag te zien van 18.30-19.00 uur via Nederland 3. Op zondag 12 februari start de cursus opnieuw. De radioprogramma's zijn vanaf

donderdag 8 december a.s. te beluisteren van 21.00-21.30 via Radio 5.

Bestelwijze: het cursusboek kost f 47,50 en is te bestellen door dit bedrag over te maken op postgiro 544232 t.n.v. Teleac, Utrecht, onder vermelding van: De jaren dertig. Het boek is eveneens in de boekhandel te koop. Voor meer informatie: 030-946946 (alléén tijdens kantooruren).

LATIJN; TAAL EN CULTUUR VAN DE ROMEINEN

Om de invloed van de Romeinse beschaving en van het Latijn op onze samenleving onder de aandacht van een breed publiek te brengen, maakte Teleac de cursus 'Latijn; taal en cultuur van de Romeinen', die in 1983 voor het eerst werd uitgezonden. Vanaf vrijdag 2 december a.s. wordt de cursus opnieuw uitgezonden.

Inhoud: In het taalgedeelte van de cursus worden de hoofdzaken van het Latijn behandeld; de vormen waarin Latijnse woorden optreden, de manier waarop die vormen in een zin gebruikt worden en de betekenissen die de zinnen daardoor krijgen. De manier waarop de leerstof aangeboden wordt, is gebaseerd op een moderne taalkundige benadering van het onderwijs in het Latijn.

Het cultuurgedeelte van de cursus behandelt het Romeinse dagelijkse leven in de eerste twee eeuwen na Christus: het gezin, de opvoeding, het straatbeeld, de stad, het platteland en de religie. Ook wordt aandacht besteed aan onderwerpen die betrekking hebben op de organisatie en het bestuur in het Romeinse Rijk: vervoer, handel, geld en het leger. En ook de Romeinse provincies komen aan de orde: de Oosterse, Noordafrikaanse en de Noordwestelijke provincies.

Uitzendtijden: De achttien televisieprogramma's zijn vanaf vrijdag 2 december wekelijks te zien van 18.30-19.00 op Nederland 3. De tweeëntwintig radioprogramma's zijn vanaf dinsdag 22 november wekelijks te beluisteren van 21.30-22.00 uur op Radio 5.

Cursuspakket:

Het cursuspakket bestaat uit twee (taal)boeken van ca. 220 pagina's elk, een vademecum van ca. 120 pagina's en een cultuur-historisch boek van 240 pagina's met ongeveer 600 foto's en illustraties in kleur en zwart/wit.

Het cursuspakket kost f 180,- en is te bestellen door dit bedrag over te maken op postgiro 544232 t.n.v. Teleac, Utrecht, onder vermelding van: Latijn, taal en cultuur van de Romeinen.

PALESTINA Infokrant voor Jongeren

Nederlands Palestina Komitee

Het Nederlands Palestina Komitee heeft een jongerenkrant uitgegeven, 'Infokrant voor Jongeren'. Wat betekent het om onder bezetting, in ballingschap of als tweedegrads burger in eigen land te leven? Aan de hand van verschillende artikelen – korte geschiedenis van het Palestijnse volk, achtergrond van de Palestijnse opstand, Palestijnse literatuur – wordt op deze vraag ingegaan.

Met de uitgave van deze krant wil het Komitee de Palestijnse kant van het Israëlisch-Arabisch conflict onder de aandacht van jongeren brengen.

De krant is gratis (portokosten worden wel in rekening gebracht) te bestellen bij het Palestina Komitee, Postbus 10520, 1001 EM Amsterdam. Tel. 020-246046.

Geschiedenis in verhalen

Bij uitgeverij Meulenhoff Educatief verscheen de tweede serie 'geschiedenis in verhalen'. De acht deeltjes uit deze serie behoren bij het vijfde deel van de methode 'Geschiedenis in Onderwerp en Opdracht' (groep 7). Net als de eerste serie zijn alle deeltjes geschreven door Anny Matti en Wim Spekking. Voor ieder deeltje is een andere illustrator aangezocht. Daarbij zijn inmiddels bekende namen als Loek Koopmans en Fiel van der Veen.

Er zijn drie verhalen met onderwerpen uit de zestiende, drie verhalen uit de zeventiende en twee verhalen uit de achttiende eeuw.

De boekjes zien er zeer aantrekkelijk uit. Ze zijn alleen als set van acht boekjes te koop. Prijs: ongeveer f 40,-.

Cees van der Kooij

VERSLAG CHINA-DAG

Zaterdag 1 oktober 1988 was de Chinadag, georganiseerd door de VGN in samenwerking met de onderwijspers. Rond half tien 's morgens stroomde een menigte docenten het letterengebouw van de Rijks Universiteit Leiden binnen, om bijgeschoold te worden in het CSE onderwerp China. Ook hier bleek het ongelijk van Manning, ruim 200 docenten waren bereid de gehele zaterdag in de collegebanken plaats te nemen en kennis te vergaren over de jongste wetenschappelijke ontwikkelingen in de Chinese geschiedenis.

In het ochtendprogramma moest een keuze gemaakt worden tussen de verschillende optiek van de KMT en CCP ten aanzien van de periode 1925–1949 en de binnen- of buitenlandse politiek van China tussen 1949 en 1976. Gelukkig waren alle lezingen gebundeld in de reader zodat niemand tekort behoefde te komen en ook de thuisblijvers over deze informatie kunnen beschikken. Uit de keuze bleek een voorkeur voor de optiek van de KMT maar daar zal zeker de spreker voor dit onderwerp een rol hebben gespeeld. Men werd niet teleurgesteld want professor Zürcher hield een boeiend en onderhoudend betoog. De lezing van Douw trok terecht wat minder

publiek. De verdeling over de andere twee lezingen was wat minder onevenwichtig maar ook hier kreeg Floor niet ten onrechte wat meer toehoorders dan Lansberger. Na wat aarzeling aan het begin hadden de sprekers niet te klagen over de reacties uit het publiek. Uit deze reacties bleek niet alleen dat men aandachtig geluisterd had, maar dat men vaak ook behoorlijk terzake kundig was. Na de lunch was alle aandacht voor Vermeer, die het moderniseringsproces onder Deng Hsiao-Ping tot 1986 behandelde. Hoewel ook dit onderwerp gretig werd gevolgd, verdwenen er tijdens deze lezing nogal wat mensen. De lange werkweek eiste zijn tol.

De mediamarkt werd de gehele dag druk bezocht. Er was gelegenheid boeken over China te bekijken, maar ook allerlei audiovisueel materiaal was ruim aanwezig. Vooral de Vereniging Nederland China had bijzonder veel fraai en boeiend materiaal uitgesteld. Er werd druk gehandeld en ook de

reader over Indonesië en vrouwen-geschiedenis werden goed verkocht.

Natuurlijk was er dan nog de uitstekende catering en de gezelligheid. Iedereen was er!

Toch waren er wel enige punten van kritiek. Waarom werken geluidsinstallaties nooit (goed) wanneer ze nodig zijn? Hierdoor was ondanks het muisstille publiek de spreker soms slecht te verstaan. Helaas ontbrak in de collegezalen een kaart van China. Dit leverde weliswaar een fraai getekend exemplaar van Zürcher op, maar een echte kaart had hier en daar broodnodige informatie verschaft.

Maar ondanks schoonheidsfoutjes bleek toch weer overduidelijk dat aan dit soort nascholingsbijeenkomsten een grote behoefte bestaat. De VGN en de onderwijspers zijn van plan ook voor het komend jaar weer een dergelijke dag te organiseren.

Joke van der Leeuw-Roord

Na te bestellen:

China syllabus

f 20,- op postgiro 128701 t.n.v.
Penningmeester VGN Den Haag.

Syllabus Nederlands Indië

f 17,50 op postgiro 539648 t.n.v.
H.J. Schot, Pijperlaan 46, 3335 XH
Zwijndrecht.

Legkist met foto's, kaart maar
ook heel veel authentiek Chinees
materiaal gegroepeerd rond een
twintigtal thema's als school, taal,
feesten, gezin etc. Er zijn heel veel
grappige en didactische zaken in
deze kist te vinden.

Deze legkist is te huur voor f 100,-
bij C. Ferrari, coördinatie 03404-
56202 werkgroep China op school.

De Vereniging Nederland China
kan veel materiaal leveren, bijvoor-
beeld:

Videoband Geschiedenis van China
1840-1971; het accent ligt op de
ontwikkelingen tot 1949. Deze
band duurt 66 minuten. Een week
huren kost f 35,-, aankoop f 95,-,
en dia's over de periode 1925-
1986.

Voor bestellingen en algemene
informatie

Vereniging Nederland China,
Mississipidreef 95, 3565 CE
Utrecht, Postbus 79, 3500 AB
Utrecht. Tel. 030-611846/
627891.

ARTIKELEN EN BRONNEN

ten behoeve van het CSE 1990

onderwerp

'Continuïteit en verandering, de positie van de vrouw
in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika,
1929-1969'

Vrouwen in de twintigste eeuw

De positie van de vrouw
in Nederland
en de Verenigde Staten
van Amerika
1929-1969

Samenstelling
en redactie
Maria Grever
Carla Wijers

Vereniging
van Docenten
in Geschiedenis en
Staatsinrichting
in Nederland

SPECIAAL VOOR U GEMAAKT

prijs f 29,50

U kunt bestellen door het overmaken van f 29,50 per stuk
(f 24,50 bij twee of meer exemplaren) op postgirorekening
128701 t.n.v. Penningmeester VGN/Den Haag.

Is geschiedenis in de bovenbouw ook niet: bronnen interpreteren en analyseren?

Gamma Geschiedenis

In januari 1987 werd Gamma Geschiedenis op grootse wijze geïntroduceerd. Deze nieuwe methode baarde veel opzien vanwege de zo andere aanpak. Inmiddels is een groot aantal bovenbouwleerlingen op een vernieuwende manier met het vak geschiedenis bezig.

Belangrijk bij Gamma is de tweedeling in een Handboek en en Themaboeken. Het Themaboek bestaat uit een boeiende aaneenschakeling van korte, heldere leerstof en authentiek bronnenmateriaal. Samen geven de thema's een goede rondleiding door het vak. Voor achtergrondinformatie verwijst het Themaboek steeds naar het Handboek, een goed toegankelijk naslagwerk.

De verwijzingen naar het Handboek zijn zó duidelijk, dat leerlingen zelfstandig kunnen werken. De leerlingen leren

bronnen te interpreteren en te analyseren. Ze ontwikkelen op deze manier een zelfstandige studiehouding, die onontbeerlijk is in het vervolgonderwijs.

Indien u Gamma Geschiedenis nog niet voldoende kent, sturen wij u graag informatie toe. Omdat wij vinden, dat u beslist moet kennis maken met een methode die een verrijking binnen het vak geschiedenis betekent.

malmberg

Malmberg Uitgeverij b.v., Postbus 233, 5201 AE Den Bosch. Tel. 073-288733.

De havo- en vwo-bovenbouw zat er op te wachten.

"Het Tijdspoor" deel 14

En het bleef nog lang onrustig in de binnenstad

Verloedering kan zowel rechts als links zijn. De drang tot veranderen en vernieuwen en het verzet tegen bestaande maatschappelijke structuren komt vanuit een verscheidenheid aan ideologische bronnen.

Een heldere geschiedenismethode voor het voortgezet onderwijs als Tijdspoor laat dat zien en stimuleert tot nadenken. Toegankelijk, uitnodi-

gend van taalgebruik en pagina-beeld, zet Tijdspoor uw leerlingen aan tot lezen en analyseren.

Het gemak dient u en uw leerlingen – maar gemakzuchtig is Tijdspoor allesbehalve. Allereerst door de gedegen chronologische opzet. En vervolgens door de op kennis en begrip gerichte lesstof, die rijkelijk is voorzien van invuloefeningen,

herhalingen, opdrachten en veel toetsen op twee niveau's.

Zo wordt geschiedenis een open boek voor uw leerlingen. En voor u een overzichtelijke zaak. Omdat u duidelijk het gevoel hebt, met Tijdspoor op het juiste spoor te zitten.

Oordeelt u zelf maar aan de hand van een beoordelingsexemplaar.

Educaboek

Postbus 48
4100 AA Culemborg
Tel. (03450) 71 911

**De geschiedenis
herleeft in
Tijdspoor**

